

Historische Kring IJsselstein 84 (april 1998)

<https://hdl.handle.net/1874/10065>

AB-LOP: IS OCT 6964

“.....in Goeds ere ende
des goeden sinte Ewalds”

“.....ter ere van God en van de goede sint Ewoud”

Geschiedenis van het Ewouds Gasthuis

door drs. A.M. Fafianie

BIBLIOTHEEK UNIVERSITEIT UTRECHT

2836 304 6

Voorwoord

"Wie zijn verleden vergeet heeft geen toekomst".

Deze woorden heb ik jaren geleden horen uitspreken door de toenmalige Minister van W.V.C., later commissaris van de Koningin, de heer H.J.L. Vonhoff. Een gezegde waar veel waarheid in zit en dat zeker in positieve zin van toepassing is op het Ewoud Gasthuis.

De Stichting Ewoud Gasthuis kan heel ver, meer dan 6 eeuwen, in het verleden terugkijken.

Toen ik in 1996 benaderd werd door het bestuur van de Stichting met de vraag zitting te nemen in het comité '600 jaar Ewoud', heb ik zonder aarzeling "ja" gezegd. De reden hiervoor was dat er een eind moest komen aan twijfels, gissingen en vraagtekens omtrent de ouderdom en geschiedenis van het Ewoudsgasthuis. De HKIJ kreeg de vraag en het vertrouwen van het bestuur om alles duidelijk op schrift te stellen ongeacht de ouderdom en de gebeurtenissen die na onderzoek te voorschijn zouden komen.

Het resultaat is meer dan verwacht werd; ondanks het ontbreken van fundatiebrieven kan men nu zeggen dat het Ewoud Gasthuis 650 jaar bestaat.

Door notities in diverse bronnen en inventarissen was ons bekend dat vrijwel het gehele archief betreffende het Ewoud Gasthuis door een ongelukkige samenloop van omstandigheden omstreeks 1950 verloren is gegaan.

Wij zijn veel dank verschuldigd aan drs. M.H.H. Doesburg †, die, in de jaren dat het archief van Ewoud nog intact was, dit voor een gedeelte met grote nauwkeurigheid en in een duidelijk leesbaar handschrift heeft overgeschreven en daardoor voor het nageslacht heeft bewaard. Zie voor een volledig verslag van de inventaris van het Ewoud Gasthuis uitgave 65/66 van de H.K.IJ.

Voorts werd ik attent gemaakt op het feit dat er nog enkele oude boeken met resoluties en rekeningen van Ewoud bij toeval dankzij dr. J.W. Ludwig (oud huisarts te IJsselstein) gespaard zijn gebleven. Deze boeken hebben wij geheel mogen kopiëren; afschriften hiervan liggen ter inzage in het gemeentearchief, bij de H.K.IJ. en bij ondergetekende.

Nog niet eerder is er een publicatie verschenen over de complete geschiedenis van het Ewoud Gasthuis. Onze dank gaat uit naar de auteur, drs. A.M. Fafianie, die met grote kennis van zaken dit onderwerp heeft uitgediept en klaarheid heeft gebracht in deze boeiende geschiedenis. Ook zijn wij dank verschuldigd aan het bestuur van de Stichting Ewoud Gasthuis en de heer J. de Jong, voormalig directeur, die het ons toevertrouwen dit onderzoek tot een goed einde te brengen.

Tenslotte wil ik terugkomen op de eerste zin van dit voorwoord "Wie zijn verleden vergeet heeft geen toekomst". Mijn slotzin is: "Ewoud Gasthuis is zijn verleden *niet* vergeten en ik wens de Stichting een goede toekomst tot ver in het komende millennium".

IJsselstein, voorjaar 1998.

L. Murk, voorzitter Stichting Historische Kring IJsselstein

Ten Geleide

Arnold, heer van IJsselstein, zal vermoedelijk nooit gedacht hebben dat na 650 jaar de naam Ewoud nog zou bestaan. Laat staan dat hij zou hebben kunnen vermoeden dat een door hem opgericht gasthuis, met bovengenoemde naam, nog zo'n grote plaats in de IJsselsteinse gemeenschap zou hebben.

Nu wij, na nieuwbouw en ingrijpende renovatie, voor de heropening van het complex Ewoud staan, heeft het bestuur (College van Regenten) het nodig geacht onderzoek te laten doen naar het ontstaan van onze Stichting. Ons verzoek aan de Historische Kring om deskundige medewerking te verlenen werd ingewilligd. De heer L. Murk, voorzitter van deze Kring, nam samen met dhr. J. de Jong, oud directeur van Ewoud Gasthuis, zitting in ons 'comité van onderzoek en voorbereiding'. Dit onderzoek nu heeft voor ons verrassende resultaten opgeleverd.

Vervolgens werd aan drs. A.M.Fafianie (oud IJsselsteiner) opdracht gegeven de gehele Ewoud geschiedenis te onderzoeken en op schrift te stellen. Het resultaat mag er zijn. Er ligt nu een historisch goed onderbouwd verhaal voor ons dat prettig te lezen is.

De auteur heeft met kennis van zaken en grote accuratesse onze stichting en de gehele IJsselsteinse gemeenschap een goede dienst bewezen. Hiervoor zijn wij hem zeer erkentelijk. Een erkentelijkheid die ook geldt voor de heren Murk en De Jong, reeds eerder genoemd. De heer B. Rietveld heeft met zijn adviezen, vormgeving en productie-realisatie ervoor gezorgd dat het boek de kwaliteit heeft die bij 'het Ewoud' past.

Samen met de ouderen die nu in Ewoud wonen en de gehele bevolking van IJsselstein kunnen wij nu met een gerust hart dit bijzondere jubileum '650 jaar Ewoud' in de maand mei vieren.

Wij vertrouwen er op dat ons uitgangspunt, zorg voor de oudere medemens, nog tot in lengte van jaren in goede harmonie onder de vlag van Ewoud gestalte kan krijgen.

Namens het bestuur,

L. Stigter, voorzitter Stichting Hervormd Gasthuis voor wonen en verzorging Ewoud

Inhoud

Inleiding	7
Van middeleeuwen tot hervorming, ca 1340 - 1577	8
De hervorming, 1577 - 1619	34
Van de hervorming tot de revolutie, 17de en 18de eeuw	40
De Bataafse en Franse tijd, 1795 - 1813	62
Na de Franse tijd, 19de eeuw, 1814 - 1900	67
Twintigste eeuw tot 1953	76
Tot besluit	83
Noten	86
Bijlagen	89

“.....in Goeds ere ende des goeden sinte Ewalds”

“.....ter ere van God en van de goede sint Ewoud”

Geschiedenis van het Ewouds Gasthuis

door drs. A.M. Fafianie

INLEIDING

Op goede grond kan beweerd worden dat er al minstens 650 jaar een gasthuis in IJsselstein bestaat. Dat gasthuis is vanaf het midden van de veertiende eeuw tot aan deze tijd verbonden met de naam van Sint Ewoud. Indien de geschiedenis van deze instelling in al zijn facetten zou worden bestudeerd zou er een behoorlijk foliant over geschreven kunnen worden. Het huidige artikel is een samenvatting van deze geschiedenis en betreft de periode tot aan de Tweede Wereldoorlog. Deze periode is in stukjes verdeeld en volgens een vast patroon in historisch perspectief geplaatst. Dat perspectief is vooral van belang voor een bredere kijk op de sociale en economische geschiedenis van IJsselstein. In dat verband wordt speciaal aandacht besteed aan de gasthuiseconomie, een onderwerp dat in onvoldoende mate bekend is ¹.

In eerste instantie wordt de tijd tot aan de Hervorming beschreven, dan de Hervorming zelf, vervolgens de 17de en 18de eeuw, de Bataafse en Franse tijd, de 19de eeuw en de eerste helft van deze eeuw. Volgens een vast stramien zullen deze periodes thematisch worden behandeld: de gasthuisgebouwen, organisatie en dagelijks leven, economie. Helaas bestaan er diverse lacunes door een gebrek aan bronnen. Een noodzakelijke overbelichting van de 18de eeuw is hieraan te wijten ².

Het is een lange weg van middeleeuwen tot moderne tijd, maar in al deze jaren heeft voor het Ewouds het begrip ‘zorg’ voor de hulpbehoevende medemens centraal gestaan. Eerst vanuit een lokaal rooms-katholieke achtergrond en vanaf het eind der 16de eeuw uitsluitend protestants-christelijk.

Het Ewouds is vooral een klein gasthuis geweest en is pas in de tweede helft van deze eeuw, na een zeer sterke bevolkingsgroei, grootschaliger geworden.

Na de Hervorming is de instelling in Mariënberg gehuisvest met een gemiddelde van 10 bewoners. In de Kerkstraat verblijven er dan maximaal 35 personen en na de nieuwbouw in 1971 is de capaciteit tot 111 uitgebreid. Na de reorganisatie van dit jaar is er plaats voor 80 bewoners. Binnen de bejaardenzorg en medische wetenschap heeft zich een revolutie in positieve zin afgespeeld die het moeilijk maakt zich het lot van de gasthuisbewoners uit nog niet zo lang vervlogen dagen voor te stellen. Dat lot is, gezien door een moderne bril, zeker niet benijdenswaardig geweest³. Hetzelfde geldt voor de andere gasthuisbewoners, arme passanten, wezen, weduwen en zieken die hier tot in de 19de eeuw onderdak hebben gevonden. Wanneer men echter bedenkt dat het leven van de 'gewone' man en vrouw buiten het gasthuis van wieg tot graf door wisselvalligheden van het lot is bepaald, verandert het negatieve beeld van het gasthuis zelfs in een haven van zorg. Pas in de eerste helft van deze eeuw begint het Ewouds met de algehele modernisering uit de pas te lopen en zorgt een bedroevende combinatie van slechte behuizing en ouderwets beleid tot enige mistoestanden.

Bij de bronvermelding wordt herhaaldelijk verwezen naar het archief van het Ewouds Gasthuis (AEG: inventaris van J. Acquoy (1899; herdr. 1963); kopieën bevinden zich in de verzameling L. Murk), van het oud-archief IJsselstein (OAIJ) en van de Nassause Domeinraad (AND). Waar jaartallen zonder bronvermelding worden genoemd is sprake van een ontleening aan de gasthuisrekening van dat jaar.

Waar in het artikel bedragen worden genoemd zijn deze tot 1814 gerekend in guldens, stuivers en duiten (8 duiten is een stuiver). Waar oppervlakten worden genoemd is gerekend volgens de oude maat van morgens, hond en roeden: 1 morgen = 6 hond = 600 roeden = 0,85 ha (iets groter dan een voetbalveld).

I. VAN MIDDELEEUWEN TOT HERVORMING, CA 1340 - 1577

I.1 WAT IS EEN GASTHUIS?

In het moderne taalgebruik wordt het van oorsprong middeleeuwse woord 'gasthuis' nog gebruikt voor ziekenhuizen en bejaardenoorden (vgl. bijv. het Westfries Gasthuis in Hoorn, het OLV Gasthuis in Amsterdam, het Bartholomeus gasthuis in Utrecht en het Ewoud en Elisabeth gasthuis in Wijk bij Duurstede). Dit zijn instellingen met een lange geschiedenis. De oorspronkelijke betekenis is nog steeds bewaard in het Engelse 'guesthouse': een hospitium of verblijf waar de gasten betalen. Hospitium (=Latijn voor herberg, meer in het bijzonder voor doortrekkende reizigers) wordt nog in een moderne betekenis gebruikt: grenshospitium, Johannes hospitium (Vleuten, voor terminale ouderen). Het antwoord op de vraag: wat is een gasthuis? is afhankelijk van welke stad en welke tijd men bedoelt. Grote steden hebben meerdere gasthuizen. Hier treedt na verloop van tijd specialisatie op (orde, gilde: ziekenhuis, bejaardenhuis, armenhuis enz.). Hoe kleiner de stad, des te algemener de zorgtaken.

1. De 'Charitas', gravure, uitgegeven door H. Cock naar een tekening van Pieter Bruegel, 1559(R'dam, Museum Boymans-van Beuningen). We zien de verbeelding van de 7 werken van barmhartigheid: voedseluitdeling, dorstlessing, het kleden van de naakten, ziekenverzorging, het bezoeken van gevangenen, het herbergen van vreemdelingen en het begraven van de doden.

De vertaling van de latijnse tekst is als volgt:
"Wees er maar beducht voor, dat je hetzelfde kan overkomen, wat een ander is overkomen; dan zal je pas tot hulpverlening worden aangespoord, als je hebt verplaatst in de ziel van degene, die in kwade toestanden verkerend om hulp smeekt".

Caritas, met een groot aantal begrippen te vertalen als deernis, barmhartigheid, milddadigheid, weldadigheid, liefdadigheid of moderner: zorg, is in de middeleeuwen een aangelegenheid van kerk, overheid en particulieren, en ligt geheel aan een gezamenlijke, christelijke kijk op de samenleving ten grondslag. In het Nieuwe Testament staan de zeven werken van barmhartigheid opgesomd waar een christen aan gehouden is: het spijzigen van hongerigen, het laven van dorstigen, het herbergen van vreemdelingen, de naakten kleden, de zieken bezoeken, de gevangenen troosten, bijstaan en verlossen en (toegevoegd in de middeleeuwen) de doden begraven. Het is raadzaam de caritas juist in het licht van deze goede werken te bezien.

De middeleeuwse samenleving kende veel hulpbehoevenden: weeskinderen, verlaten vrouwen, zieken, gewonde soldaten, gehandicapten, ouden van dagen, prostituees, werklozen enz. Zij hebben allen gemeen dat ze arm zijn en dus ondersteuning in materiële zin nodig hebben. Ook gewenste bezoekers als pelgrims en ongewenste zwervers hebben behoefte aan tijdelijk onderdak en eten. In een kleine stad als IJsselstein is er geen duidelijk onderscheid tussen passantenhuis (hospitium), ziekenhuis (hospitaal) en proveniershuis (= oude mannen- en vrouwenhuis).

In IJsselstein houden de volgende instellingen zich direct of indirect met caritas bezig: gast- of Heilige Geesthuis, Lazarushuis (Leprooshuis), parochiekerk, klooster, drost en gerecht als college van regenten, particulieren.

De Heilige Geest is oorspronkelijk een Hospitaalorde, eind 12de eeuw in Frankrijk gesticht. Deze orde staat model voor een verpleegorganisatie en

2. **Ziekenzorg.**
Miniatuur van
Jean de
Tavernier in Jean
Miélot, 'Miracles
de Notre-Dame'.
deel II (15de
eeuw).
Bibliothèque
Nationale, Paris.
Ms.fr.9199, fol
104 v.

krijgt ook in de Nederlanden voet aan de grond. Geleidelijk ontstaat het gebruik stedelijke inrichtingen van liefdadigheid aan de Heilige Geest te wijden, los van deze orde, en in een burgerlijk perspectief: de wereldlijke overheid heeft taken van de caritas overgenomen van de geestelijkheid. Als onlosmakelijk onderdeel van de heilig geachte drievuldigheid is de Heilige Geest een inspiratiebron voor christelijke naastenliefde, en dus voor caritas. Ook God zelf wordt wel als bron gebruikt (vgl. het grote Hôpital de Dieu in Parijs), evenals Jezus, die immers vele zieken en behoeftigen genas.

De Heilige Geest staat dus voor een fonds (de mensa) en een bestuur (de Heilige Geestmeesters) die in principe geen onderdeel van de kerk vormden. Het gasthuis wordt ook wel Heilige Geesthuis genoemd omdat het de plek is waar taken van de Heilige Geest gecentreerd worden. In Benschop is tot aan de Hervorming een Heilige Geestfonds aan een speciaal altaar in de kerk verbonden geweest⁴.

I.2 STICHTING

Kort na 15 sept. 1348 werd de Cisterciënser Maria-abdij te Eiteren door het leger van de bisschop van Utrecht, Jan van Arkel, geplunderd en in brand gestoken. Ontzet over deze persoonlijk gevoelde wandaad deed Heer Arnoud van IJsselstein onmiddellijk zijn beklag bij de paus, die al op 5 oktober van dat jaar vanuit Avignon de geestelijkheid van Keulen aanschreef om Jan van Arkel en

zijn handlangers voor hun gerecht te brengen. Ondertussen had ook het kapittel-generaal van de Cisterciënser-orde alle leden opgeroepen het verwoeste klooster te steunen en te herbouwen (wat overigens niet is gebeurd). Op 31 jan. 1349 vaardigden de Keulse geestelijken een bevel tot dagvaarding van de bisschop uit, dat in Utrecht niet aangenomen werd. Een exemplaar van dit bevel werd aan de procureur van het voormalige klooster gegeven, die het in maart 1349 aan de pastoor van Lopikerkapel overhandigde, met de vraag of hij het de bisschop wilde aanzeggen. De bange pastoor wist het bericht inderdaad naar Utrecht te brengen. De bisschop zou in mei voor de geestelijke rechter moeten verschijnen, maar kwam niet opdagen. Het jaar daarop werd een nieuwe dagvaarding bezorgd, eveneens zonder resultaat.

Na de brandschatting van het klooster vluchtten de monniken naar de IJsselsteinse binnenstad. Anderhalf jaar later werd de stad zelf langdurig door de maarschalk van de bisschop belegerd en moest Heer Arnoud hier het hoofd aan bieden. Deze nederlaag duurde slechts kort en Arnoud ging achter de schermen voor de Kabeljauwse zaak werken in het grote conflict van die tijd, uitmondend in de Hoekse en Kabeljauwse oorlogen. De vijandigheid met de bisschop bleef bestaan.

Het klooster was om een speciale reden gebouwd: de ondersteuning van vele pelgrims die naar de pal ernaast gelegen Mariakapel kwamen. Dit was een lucratieve zaak voor zowel het klooster als de stichters⁵.

Kort voor de verwoesting, op 28 mei 1348, verzocht Heer Arnoud de paus om een zekere magister, Recto Blic, aanvullende inkomsten van Sint Salvator te laten genieten. Blic was kanunnik van Sint Salvator in Utrecht en inde tevens renten van kerkelijke goederen uit het bisdom Kamerijk. Omdat Blic werd aangeduid als magister in de vrije vakken en licentiaat in de geneeskunde, zou hij te Parijs hebben gestudeerd (destijds de enige universiteit). Na zijn studie zou hij kanunnik van Oudmunster en pastoor in Chapelle (Kamerijk) zijn geworden. Heer Arnoud kende hem in ieder geval en zou hem naar IJsselstein hebben gehaald om als medicus te werken. Noodzakelijk was om een constante bron van inkomsten te hebben uit het kanonikaat van St. Salvator, omdat hij niet in de kerk aanwezig kon zijn. De paus keurde dit goed⁶.

3. Het miraculeuze beeldje uit de 12e eeuw van 'Onze Lieve Vrouwe van Eiteren' waarvoor pelgrims de Mariakapel bezochten en overnachtten in het ernaast gelegen gasthuis.

Alle den ghenen die desen brief sellen zien
 willam haestman zoen dat ic gheleest hebbe
 mine lieven here van yselsteyne de seker
 sijn beneden der kerken op die sinned
 willams zoen siet op ten oneren eeghe
 morgheij dancvanden deel die ic heb
 ene dat hi mi ene vrien eyghe doen
 seken hont die gheleghen sijn in beuop
 ghenen sal mer en ghinis dat gheschijne
 dderse min here van yselsteyne avisen
 gheschijne toe behoert in goede ere in
 min ziele in oeroude des briefs beke
 merder ons heij duseut driehondert ene
 na sinte ponweli dach

4.
 Oudste vermelding van een
 gasthuis in
 IJsselstein (ARA,
 Nass. Dom., nr.
 105.243:
 1352 jan. 30).

en op horen lesen. Doe ic over-secken
heb en love mit desen open brive
van hont lants die gheleghen
ende van den dorpe in Jacob
die gheleghen mit vierdalf
ghen drie van sardighen cof
gheghenen heeft dat ic de
op den gathuis tot yselsteyne
mit met voert soe sal ic gheue
in meten lidenen lande daten
in gheerter admissie voer
ghelt mit mine reghel gheghene
die en vintich des maendaghes

De eigenlijke stichting van een gasthuis in de binnenstad kunnen we afleiden uit de oudste oorkonden:

Bron: ARA. **Nassause Domeinraad inv.nr. 105, reg. nr. 243.**

1352 januari 30. Willem Haeskiinszn. geeft 7 hond land in Benschop aan het gasthuis te IJsselstein of, indien dit niet blijft bestaan, aan een stichting, aan te wijzen door de Heer. (Met zeer geschonden zegel in groene was.)

Alle den ghenen die desen brief sellen zien of horen lesen doe ic verstaen, Willam Haeskiin zoen, dat ic gheloeft hebbe ende love mit desen open brive minen lieven here van Yselsteyne de seven hont lants die gheleghen siin beneden der kerken op die suitside van den dorpe in Jacob Willams zoen saet op ten overen egghe gheleghen mit vierdalf morghen lants onder deel, die ic teghen Arnt van

Scraghen coft, ent daer hi nu enen vrien eyghendoem af ghegheven heeft, dat ic de seven hont die gheleghen siin in Benschop den gasthuus tot Yselsteyne gheven sal, mer en ghiing dat gasthuus niet voert, soe sel icse gheven daerse miin here van Yselsteyne wisen sel mitten anderen lande datten gasthuus toe behoert in Goede eren in gheretster aelmisse voer miin ziele. In oerconde des briefs beseghelt mit minen seghel.

Ghegheven int iaer ons Heren dusent driehondert tve ende viiflich des manendaghes na sinte Pouwels dach.

Vertaling:

Aan een ieder die deze oorkonde zal lezen of horen voorlezen doe ik, Willem Haaskijn zoon, te weten, dat ik beloofd heb en middels deze openlijke oorkonde mijn geliefde Heer van IJsselstein beloof om de zeven hond land die gelegen zijn ten westen van de kerk aan de zuidkant van het dorp (Benschop) in de zaat van Jacob Willemsz., aan de buitenste kant, onderdeel van 3,5 morgen, die ik van Arend van Scraghen heb gekocht en welk land hij als vrij eigendom heeft overgedragen, dat ik die zeven hond land die in Benschop zijn gelegen aan het gasthuis in IJsselstein geven zal. Maar indien dat gasthuis niet blijft bestaan dan zal ik het land ter ere Gods en tot zuivere aalmoes voor mijn ziel bestemmen op de manier waarop mijn Heer van IJsselstein dat bepalen zal, zoals dan met het andere land dat het gasthuis toebehoort zal gebeuren. Ter beoorkonding met mijn zegel bezegeld.

Gegeven in het jaar ons Heren 1352 de maandag na Sint Paulus.

OPMERKINGEN:

Deze schenking van 7 hond land is vrij minimaal te noemen. De oppervlakte komt in moderne termen overeen met ongeveer 1 hectare. Transponeren wij dit land op de ontginningsstructuur van Benschop, dan zal dit een strook land van 45 bij 220 meter zijn geweest. Het land lag in een 'zaat' van 3,5 morgen, die voor de rest eigendom was van Jacob Willemsz. 'Zaat' komt van een Latijns woord 'sata' en betekent in die tijd een stuk bouwland van onbestemde oppervlakte. Deze zaat zal een perceel zijn geweest van 45 x 660 m, precies de helft van de ontginningsdiepte van Benschop. Egge is verwant met 'aar' en betekent (scherpe) hoek of kant. De termen beneden en boven hebben te maken met de positie van de Benschopse kerk. Nog steeds wordt gesproken over het Boven- en Benedeneind, dat wil zeggen resp. ten oosten en ten westen van de kerk. Het perceel lag dus in het benedeneind, aan de 'buitenste' kant/hoek (gerekend vanaf de kerk, dus aan de westzijde) van een groter perceel. Belangrijk is dat de schenker een voorbehoud maakt: als het gasthuis niet blijft bestaan, dan mag Heer Arnoud erover beschikken zoals hij ook over ander land van het gast-

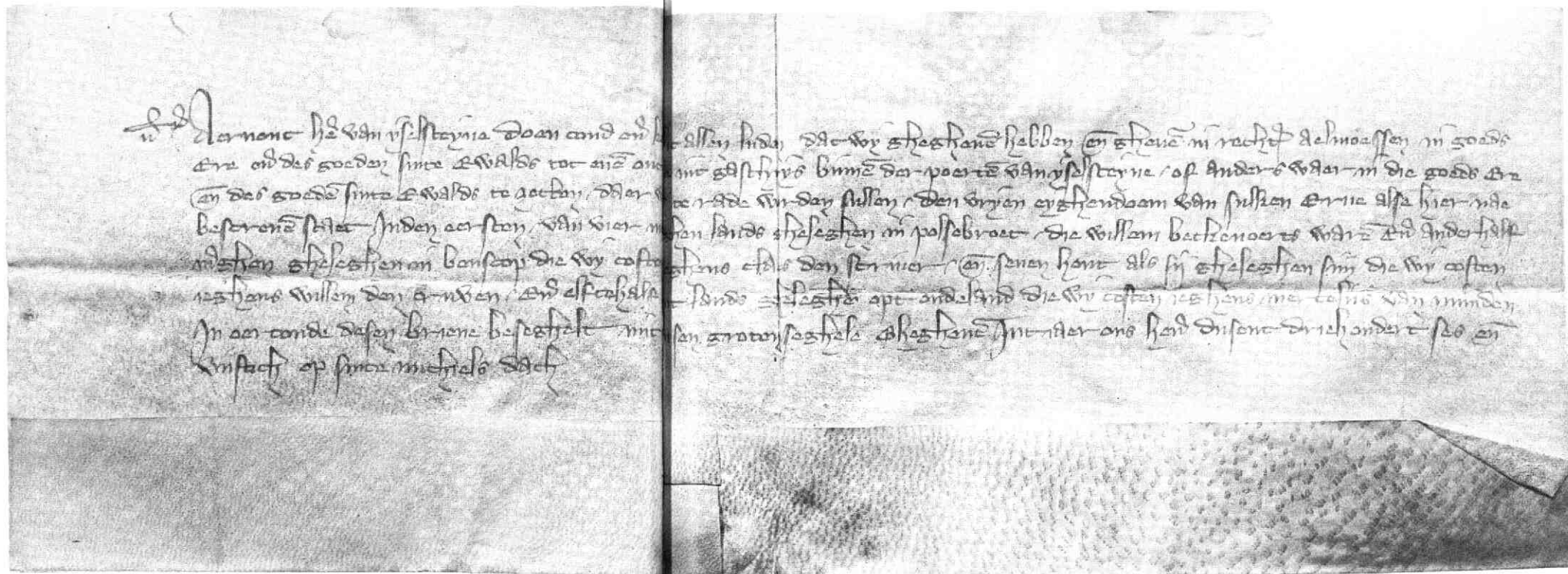
huis mag beschikken. Dit betekent dat er al een gasthuis was, met een onzekere positie en dat er al eerder land aan geschonken was. Dit land stond ter beschikking van Heer Arnoud, die zeker als stichter zal zijn opgetreden. Ook was het provisionele gasthuis reeds als godshuis bedoeld, dat wil zeggen dat er van godswege caritas werd bedreven en het een ideële instelling betrof in een nog te wijden gebouw. Willem Haaskijnsz. wenst immers dat de schenking voor zijn eigen zielenheil geschiedt. De normale gang van zaken is dan, dat na Willem's overlijden een speciale memoriedienst voor hem in de kapel van het gasthuis zal worden opgedragen, die bekostigd zal worden uit de opbrengst van het geschonken land of uit de pacht die daaruit voortvloeit. Willem zal dan ten tijde van de schenking een oude man zijn geweest. Hij had het land speciaal voor deze gelegenheid van Arend van Scraghen gekocht. Dat hij een particulier zegel gebruikt wijst erop dat hij aanzien genoot en meerdere keren oorkonden had bezegeld. Willem wordt in 1359 nog als grondeigenaar vermeld, de schenking zal dus na deze datum effectief zijn geworden⁷.

Dat deze schenking van de hand van een Benschopper was, is niet ongebruikelijk. Het land rond IJsselstein was in deze tijd al volledig verkaveld en voor het grootste deel in bezit van Heer Arnoud zelf, van de Utrechtse kapittels en andere geestelijke instellingen. Benschop was veel groter en kende meer particulier (boeren-)bezit.

Het gasthuis was in die tijd nog niet aan een heilige in het bijzonder gewijd. Willem deed zijn schenking immers alleen ter ere van God en ook niet op een dag die aan een speciale heilige gewijd was. Een heilige zou enkele jaren later wel in beeld komen. De onzekere positie van het gasthuis zou te maken hebben met het feit dat het al wel als instelling bestond, maar nog geen vaste vorm had gekregen in de vorm van een speciaal gebouw, of misschien in aanbouw was. Dezelfde bewoordingen kwamen we tegen voor het klooster Mariënborg, dat in 1391 bij de Meern als noodbehuizing bestond en pas in 1394 officieel werd gesticht en verplaatst nabij IJsselstein, waar kort tevoren al een kloosterbehuizing was gebouwd. Toch werd er in die eerste jaren al volop land geschonken.

Hypothese: het gasthuis maakte eerst onderdeel van het Cisterciënser klooster te Eiteren (ca. 1340-1348), speciaal ingericht voor bezoekende pelgrims. Na de verwoesting vond men noodhuisvesting in de IJsselsteinse binnenstad en werd een speciale medicus hieraan verbonden (mr. Recto Blicc). Dit op instigatie van Arnoud, die immers ook het klooster had gesticht en inkomsten van de pelgrims genoot. Het is waarschijnlijk dat de kloosterlingen uit Ebrach en andere delen van Duitsland kwamen.

De behoefte aan een gasthuis voor pelgrims en pestslachtoffers was groot: de pest had deze contreien immers kort na de zomer van 1349 bereikt! Tussen 1352 en 1356 zal het gebouw zijn voltooid. Pest heerste vooral in steden en IJsselstein was juist in die tijd tot stad uitgegroeid. Bovendien in de nabijheid van de grootste stad van de Nederlanden, Utrecht. Er is bewijs dat Utrecht en omgeving door een grote sterfte was getroffen⁸. In 1350 werd de pacht van Oudmunster niet meer betaald (in 1349 en 1351 wel). In ieder geval was in de

5.
Eerste vermelding van Sint Ewoud in verband met het gasthuis (ARA, Nass. Dom., nr. 311.271: 1356 sept. 29).

jaren 1349-1350 de dreiging van de pest zeer reëel te noemen en trof men voorzorgsmaatregelen. Speciale functie was die van hospitalis (vermeld in 1359), duidelijk een term voor een zieken-inrichting. Bekend is dat in deze eerste periode van de pest stedelijke gasthuizen pestlijders verpleegden, soms in een speciale kamer. Pas in latere tijden werden er speciale pesthuizen buiten de stad ingericht. Een remedie had men niet.

Algemeen werd de pest (builen- en longenpest), die de 'haastige' of 'hete' ziekte werd genoemd, als een plaag van God gezien die zich via slechte lucht verspreidde. Bidden, vasten, vluchten of welriekende kruiden branden moest soelaas geven. Hele legers van heiligen en zaligen werden afgesmeekt verlichting te brengen. Het is verleidelijk te veronderstellen dat de eerste medicus, magister Blic, tijdens deze eerste epidemie in het harnas is gestorven. Hij wordt immers in Heer Arnouds testament van 1363 genoemd als degene voor wie een memoriedienst moet worden gehouden. Zijn opvolger zal mr. Dirk van Heeswijk zijn geweest, vermeld in 1361-1362 als geleerde 'in artes et medicinae' ⁹.

In 1356 vond dan eindelijk de officiële naamstoewijzing plaats:

Bron:

ARA. Nassause Domeinraad inv.nr. 311, reg. nrs. 271.

1356 september 29. Aernout, heer van IJsselstein, geeft ter ere Gods en van st. Ewald tot het stichten van een altaar in het gasthuis te IJsselstein of elders, 4 morgen land in Polsbroek, 1,5 morgen in Benschop en 7 hond en 10,5 hond op het Oudeland van IJsselstein. Met geschonden grootzegel en contrazegel van de oor-konder in groene was. (Regest nr. 272: Vidimus door Hendrik van den Rijn, proost van het kapittel van St. Jan te Utrecht, d.d. 1357 januari 1.)

Aernout here van Yselsteyne doen cond ende kenlic allen luden dat wy ghegheven hebben ende gheven in rechter aelmoessen in Goeds ere ende des goeden sinte Ewalds tot enen outare int gasthuys binnen der poerten van Yselsteyne, of anders waer in die Goeds ere ende des goeden sinte Ewalds te zetten, daer wiis te rade werden sullen, den vryen eyghendoem van sulken erve alsoe hier nae beschreven staet. Inden eersten van vier merghen lands ghelegghen in Polsebroec, die Willem Beckenoerts waren, ende anderhalf merghen ghelegghen in Benschop die wy costen iegghens Claes den Scriver, ende seven hont als sij ghelegghen siin die wy costen iegghens Willem den Cruven, ende

elftehalf hont lands gheleghen opt oudeland die wy coften ieghens Merceelis van Miinden. In oerconde desen brieve beseghelt mit onsen groten seghele.

Ghegheven int iaer ons Heren dusent driehondert ses ende viijftich op sinte Michiels dach.

Vertaling: Wij Arnoud, Heer van IJsselstein, oorkonden en maken een ieder bekend dat wij bij wijze van een oprechte daad van barmhartigheid, de vrije eigendom van enige goed dat hierna beschreven staat geschonken hebben en (bij deze) schenken ter ere van God en van de goede sint Ewoud, ten behoeve van een altaar in het gasthuis binnen de stad IJsselstein, of elders waar God en de goede sinte Ewald eer wordt bewezen, op te richten/te stichten.

Ten eerste (schenken wij) vier morgen land in Polsbroek, voorheen bezit van Willem Beckenoort; (ten tweede) anderhalf morgen land in Benschop, die wij van Klaas de Schrijver kochten; (ten derde) zeven hond land, zoals die er bij liggen, die wij kochten van Willem de Kruij, en (als laatste) tien en een half hond land gelegen op het Oudeland, die wij van Marcel van Mijnden kochten. Ter beoorkonding met ons grootzegel bezegeld.

Gegeven in het jaar ons heren 1356 op de feestdag van st. Michael ¹⁰.

I.3 SINT EWLOUD

Er bestaat geen standaard heilige die als patroon van een gasthuis kan fungeren, maar er zijn wel populaire heiligen geweest die door een mythologisch voorval uit hun hagiografie (heiligengeschiedschrijving) beschermers van groepen mensen zijn geweest. In Montfoort was dat bijvoorbeeld Maria Magdalena voor zieken en behoeftige passanten. Voor weeskinderen en de liefdadigheid in het algemeen gold Elisabeth van Thüringen als patrones, haar collega-heilige Catharina van Alexandrië beschermde de dodelijk zieken. Sinte Barbara kon nodig zijn voor besmettelijke zieken, geschutgieters en kanonniërs en Sint Maarten gaf verlichting aan zieke brouwers. Apollonia gaf genade bij tand- en kiespijn. Als vertrooster kon Sint Bartholomeus dienst doen. Dikwijls werden heiligen in gildeverband vereerd en werd er een speciaal broeder- of zusterschap aan verbonden waarvan de leden in een eigen gasthuis terecht konden. Sint Ewoud was dan ook een vreemde eend in de bijt van heiligen.

De naam is een Nederlandse spelling van de Angelsakische naam *Hewald* of *Ewald*, in de middeleeuwen gewoonlijk fonetisch *Ewout* geheten, in de 16de/17de eeuw vaak *Euwout*. In de hagiografie is er sprake van twee broers, om hun haarkleur zwarte en witte (is blonde) Ewald genoemd, die slechts bekend zijn uit Beda's betrouwbare Kerkgeschiedenis van het Engelse volk ¹¹. Volgens Beda deelden ze dezelfde naam en dezelfde godsdienstijver. Ze waren

6.
De twee
Ewouden.
(raam van de
Sint
Cunibertuskerk
in Keulen, 15de
eeuw).
Foto: Univ.bibl.
Utrecht.

Angelsaksische broers die lange tijd in Ierland als bannelingen des geloofs hadden gewoond. Ze maakten deel uit van de twaalf priesters die Willibrord in 690 vergezelden op diens apostel-achtige missie naar Friesland, toen het gehele Nederlandse kustgebied. Het waren vrome broers en Ewald de Zwarte was meer thuis in de Schrift dan zijn blonde broer. Toen ze omstreeks het jaar 695, onafhankelijk van Willibrord, in het gebied van de Saksen aankwamen legden ze zich toe op het 'heilig officie' en droegen ze dagelijks op een draagbaar

altaar de mis op. Toen de plaatselijke Saksen beseften dat de Ewalden een heel andere religie waren toegedaan en dat, wanneer hun hoofdman bekeerd zou worden, naar ouder gewoonte de gehele stam bekeerd zou worden, paktten de Saksen de beide Ewalden vast en brachten hen ter dood. Ewald de Witte werd direct aan het zwaard geregen en zijn zwartharige broer stierf na langdurige foltering en vierending. Toen de hoofdman dit vernam, werd hij zo kwaad dat hij het dorp uitmoordde en in brand stak.

De verminkte Ewalden werden in de Rijn geworpen, maar later door ene Tilmon teruggevonden. Ze bleken 's nachts kilometers tegen de stroom in gedreven te zijn naar de plek waar vlakbij de monniken van Kaiserswerth verbleven of de metgezellen van de twee broers. Een enorme mysterieuze lichtstraal verlichtte deze plek, waar later een bron ontstond. Volgens de uit de duim gezogen verhalen uit latere tijd hoefden zij maar met een staf in de grond te prikken of er kwam heilzaam water uit. Deze plek werd het Heilige Veld genoemd en het water laafde de armen. De Frankische meier Pippijn van Herstal liet ze in de kerk van St. Cunibert in Keulen bijzetten, waar ze nog steeds rusten (afb.6). Enkele relieken werden in de 12de eeuw aan Norbertus gegeven, de stichter van de Norbertijner- of Praemonstratenzer-orde die het verzorgen van armen en zieken in eigen gasthuizen in de kloosterregel hadden opgenomen. Ook de kerken van Xanten en Gorze beweren dat ze relieken van de broers bezitten. Traditioneel meent men dat ze martelaren zijn geworden te Aplerbeke aan de Embscher, een van de zijrivieren van de Rijn bij Dortmund. Om die reden zijn ze de patroonheiligen van Westfalen geworden. Beda noemt hun feest (de dag van hun martelaarschap) op de derde oktober, een dag die in diverse laat-middeleeuwse kalenders wordt aangehouden (in het Latijn consequent als het feest van de twee Ewalden). Ook komen wel 4- (Willibrord) en 12 oktober (diocees Keulen) voor.

Hoe deze vrij obscure heiligen in verband werden gebracht met een gasthuis is onbekend, maar we kunnen er wel enige hypothesen over stellen.

Ds. Ter Maat stelt dat Witte Ewald patroon van de ouderen werd door de connotatie met zijn haarkleur¹². Probleem is dan dat daar geen bronnen en geen traditie van zijn. Het gasthuis was niet primair opgezet voor bejaardenverzorging.

De Cisterciënsers bij Eiteren waren afkomstig uit Würzburg, misschien ook uit Westfalen en zij kunnen de traditie van hun patroonheilige hebben meegenomen. Probleem is dat Würzburg in Frankenland ligt waar geen bronnen bekend zijn. Het kloosterhospitium was duidelijk aan Maria gewijd. Een derde hypothese is dat de kloosterlingen zich verbonden wisten met de Eiterse legende. Immers, het klooster was speciaal bij de kapel gesticht waar het wonder had plaatsgevonden. Een aspect is dat het Maria-beeldje tegen de IJsselstroom in bleef drijven om de heilige plek aan te geven waar het wilde blijven. In de Ewoudlegende geschiedt een soortgelijk wonder: lichamen drijven tegen de stroom in naar een speciale, door hun bestemde plek. Probleem: het betreft een apocrief verhaal dat in ieder geval tot de 17de eeuw teruggaat, mondeling

wellicht tot de 16de eeuw of eerder. Voor de 14de eeuw bestaat geen bewijs. Het gasthuis is aantoonbaar tijdens de eerste Europese pestepidemie opgezet: dat was een tijd van verwarring.

Er waren nog geen speciale pestheiligen (zoals St. Rochus die pas na 1390 werd vereerd), zodat er in het contemporaine bestand naar heilige genezers als patroon werd gezocht. De legende van de Ewouden vertelt dat ze bronnen maakten ter laving van armen. Attributen van de heiligen waren een lichtflits en een zwaard. Van witte Ewoud wordt geschreven dat hij een bezeten vrouw heeft geëxorcerd (duiveluitbanning)¹³. Vooral hun zuiverheid wordt benadrukt (en zuiverheid was de eerste remedie tegen de pest). Heer Arnoud was een gelovig man met een zekere culturele inslag. Hij bezat de beroemde middel-eeuwse medische encyclopedie van Avicenna en onderhield Duitse contacten. (o.a. met Würzburg en Keulen).

In dit verband is de Kartuiser Werner Rolevinck van belang, een theoloog en historicus, geboren in het dorp Laer waar een oude Ewald-verering bestond en waar volgens overlevering de broers de marteldood stierven. Rolevinck tekende in 1478 de oude verhalen op in zijn boek 'Lof van het Oude Saksen', nu Westfalen geheten. In hoeverre hij gebruik heeft gemaakt van het verloren gegane boek van de scholaster (wijsbegeerte- en godsgeleerde) Hendricus van de st. Cunibert in Keulen, getiteld 'Nieuwe geschiedenis van de heilige Ewalden' uit 1224, is niet bekend, maar het kan een bron zijn geweest omdat Rolevinck ook historicus was¹⁴. Rolevinck schrijft:

"Toen de Ewalden het gebied van de Oude Saksers inkwamen bezochten zij een zeker dorp of gehucht dat nu Laer heet, alwaar zij met eerbied werden ontvangen en waar zij het Woord van het zaad des levens zaaiden, dat op de grond vallend nog steeds overal goede vruchten voortbrengt. Terwijl daar bloemrijke wonderen geschiedden deden zij uit een rots een bron ontspringen en men zegt dat het navolgende de reden daarvoor was: Want toen zij dorst kregen zeiden zij tot een zekere behoeftige: "Geef ons te drinken." En deze antwoordde: "Dat hebben wij niet, heren, omdat we door gebrek aan water noodlijdend zijn." Daarop zeiden zij: "Voortaan zult ge geen gebrek meer aan water hebben," en zij prikten met hun staven in een rots, waarop op diverse plekken zeer heldere bronnen ontsprongen die in één stroom afvloeiden en in geen enkel warm seizoen zijn opgehouden te stromen. Een mooi en ruim afgepaald veld werd (door hen) tot gebruik van de armen ingewijd, welke tot op heden nog de Heilige Weide wordt genoemd; in het midden daarvan stroomt de voornoemde rivier (de Aa, een zijrivier van de Overijsselse Vecht, TF), en dat is een oogstrelend spektakel en verschaft aan de dieren een heerlijke drinkplaats. Er wordt verteld dat zij die dat veld omploegen, tegen het godsteken van de twee heiligen in, door goddelijk toedoen (beschikking) veelvuldig door plagen worden aangedaan en dat zij dat doen tot nadeel van de gemeenschap van behoeftigen."

De Ewouden waren derhalve in staat Christuswonderen te herhalen en dat feit staat in een aloude, ook heidense traditie. Het christelijke element: water zuivert lichaam en geest, symbool van de doop en wijding.

Arnoud van IJsselstein had in deze tijd connecties met Keulen waar hij een proces tegen de Utrechtse bisschop voorbereidde: juist in Keulen ging de legende dat de lichamen van de Ewalden voor de stad waren komen aandrijven. In de Cunibertuskerk liggen de relieken van de twee broers¹⁵.

Merkwaardig is dat Heer Arnoud spreekt over 'de goede Sinte Ewoud', één persoon dus. Een oplossing hiervoor is nog niet voorhanden.

Een tweede raadsel is het feit dat in 1400 in Wijk bij Duurstede ook een Ewouds gasthuis werd gesticht. Ter Maat neemt aan dat Arnoud van Egmond en Willem van Gaasbeek-van Abcoude elkaar kenden, maar dit is niet relevant omdat Ter Maat er nog vanuit gaat dat beide gasthuizen in 1400 gesticht zijn. Ewouds in IJsselstein is evenwel door Arnoud van IJsselstein (Van Amstel) twee generaties eerder gesticht en hij had geen relatie met de Van Abcoudes. Moeten we denken aan een succesvolle introductie van de heilige vanaf het midden van de 14de eeuw ?

Avicenna

Heer Arnoud had een boek van Avicenna in zijn bezit dat kostbaar genoeg was om als onderdeel van zijn legaat in zijn testament op te nemen maar dat helaas niet is overgeleverd. Avicenna is de Latijnse verbastering van de Perzisch-Arabisch naam Ibn Sina ('Aven-Cina'), een wijsgeer en medicus die leefde van 980 tot 1037. Hij droeg de bijnaam Vorst der Wetenschappen en leefde in de populaire overlevering van Europa als een soort tovenaer (met tovenaarschoed en snorrenbaard!) voort. Zijn in het Arabisch geschreven systematische encyclopedie over de geneeskunde werd in Toledo (Spanje) door de vertaalschool van de Italiaanse geleerde Gerard van Cremona (1114-1187) vertaald als vijfdelige Canon van de geneeskunde (Canonum medicinae libri V). De titels van deze vijf delen laten de grote praktische waarde zien: Theoretische en praktische geneeskunde; Ziekteverschijnselen; Ziekten in bepaalde lichaamsdelen; Algemene ziekten en Samenstelling en Toepassing van geneesmiddelen. Geneeskunde was voor Avicenna eerder een onderdeel van de gehele wijsbegeerte dan een wetenschap apart, een idee dat in het Westen aansprak. Hij baseerde zich op wetenschappers uit de Griekse en Romeinse Oudheid, zoals bijvoorbeeld de befaamde arts Galenus, en in mindere mate op eigen onderzoek. Zijn boek genoot een onomstreden gezag aan de Europese universiteiten en werd tot in deze eeuw gebruikt. De Arabieren waren in de middeleeuwen veel verder met de medische wetenschap dan West-Europa!¹⁶

De medische encyclopedie werd door Arnoud in 1362 bij testament vermaakt aan de 'gemene priesters' van IJsselstein, zonder twijfel de zes altaarheren die sinds 1359 verbonden waren aan evenzovele kapelanieën in de parochiekerk. Deze kapellen waren door Arnoud gefundeerd en hij had er veel land en inkomsten aan verbonden, zonder twijfel om de kerk te zijner tijd tot kapittelkerk te laten verheffen. Deze kapelaans mochten het werk

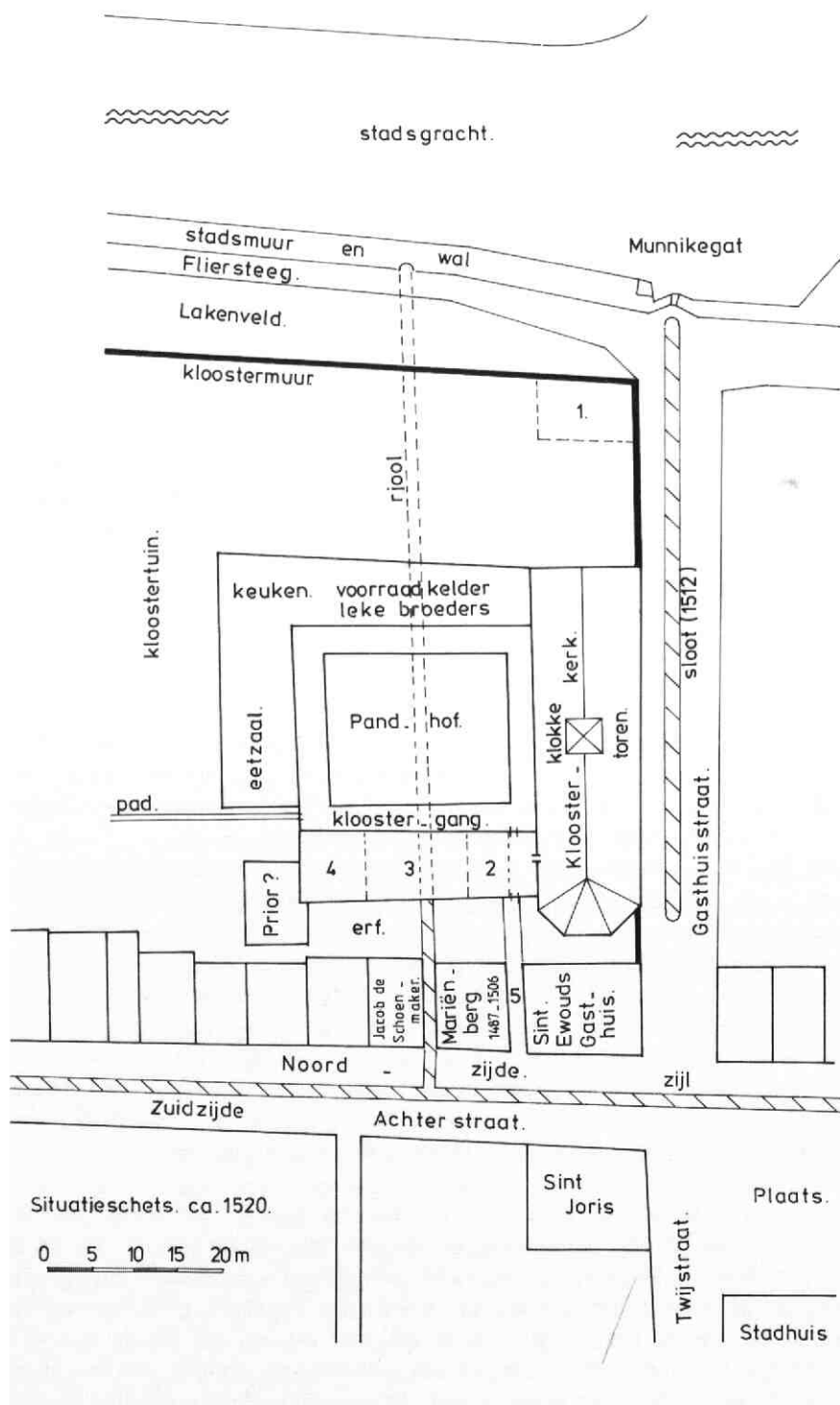
verkopen en de opbrengst op rente zetten. Van die rente kwam de helft hen zelf toe, de andere moest aan het gasthuis worden bestemd 'totter zieken behoef', weer een aanwijzing dat het in opzet een hospitalis was. De kapelaans moesten van het geld van deze rente jaarlijks een memoriedienst houden voor magister Recto Blicc. Daarnaast bezat Arnoud nog andere medische boeken die hij vermaakte aan mr. Dirk van Heeswijk, die zijn lijfarts was. Na Dirks dood kwamen ook deze boeken aan de kapelaans die ze mochten verkopen. Het geld moest in onroerend goed worden gestoken en de rente daarvan moest besteed worden aan de memorie van heer Arnoud zelf, dus de bekostiging van de speciaal voor zijn zieleheil te houden mis. Het lijkt geen twijfel dat het hier kostbare boeken betrof¹⁷.

1.4 LOCATIE VAN HET OUDE GASTHUIS

Om de plaats te bepalen waar het gasthuis heeft gestaan voordat in 1579 het voormalige klooster werd ingericht, is moeilijk. De plattegronden die van de binnenstad aanwezig zijn dateren van na 1560. De oudste kaart van Jacob van Deventer is summier en geeft slechts de straten en enkele belangrijke gebouwen aan. Het gasthuis is daar niet bij. De kaart van Blaeu uit 1632 is berucht om zijn onnauwkeurigheid: de plek van het oude gasthuis zal onherkenbaar zijn. Trouwens, ook die van Mariënberg staat fout ingetekend. Op de kadastrale kaart van 1819 zullen wij ook tevergeefs zoeken omdat er al bijna 2,5 eeuw ligt tussen het bestaan van het gasthuis en de kaart. Toch is het dikwijls zo dat percelen in oude binnensteden een conservatief karakter dragen. Middeleeuwse huizen zijn afgebroken, gesplitst en verbouwd. Is er sprake van een aaneensluitende huizenrij, en hebben er geen zich geen rampen als brand en oorlog voorgedaan, dan zijn de perceelsveranderingen oppervlakkig geweest. Toevalligheden in geschreven bronnen moeten uitkomst brengen.

Waar het eerste gasthuis in de 14de eeuw heeft gestaan is met geen mogelijkheid te zeggen. We weten dat het gasthuis de verwoesting van 1418 heeft overleefd en dus op dezelfde plek bleef staan¹⁷. Uit een opmeting van de stad, daterend van omstreeks 1424, wordt de plaats van het gasthuis cryptisch omschreven: "*Item die stege after Roeloff Spijckers ten gasthuys toe is breet twyntich voet.*" Direct daarna wordt de breedte van een straat gemeten tussen het huis van Roelof Spijker "*ende der mueren van den boeghe*", op te vatten als een boog in de stadsmuur. Er liep dus een zes meter brede steeg achter diens huis tot het gasthuis. Spijker's huis lag vlakbij de stadsmuur¹⁹. Een en ander wordt duidelijker door bestudering van een transportreeks die in 1471 begint.

In 1471 transportereren (verkopen voor het gerecht) enige personen een huis aan ene Gerrit Jacobsz. Dit huis was gelegen in de Benschopperstraat, waarboven het gasthuis met een steeg tussenbeide was gelegen. De relatieve ligging van dit pand is in de bronnen te volgen. Rond 1487 wordt het precies hetzelfde omschreven, in 1506 als liggende in de Achterstraat beneden de Plaats, op de noordzijde van die straat, waarboven het Sint Ewouds gasthuis met een steeg tussen beide is gelegen en beneden een gemeenschappelijke watersloot die van

7.
 Situatieschets
 rond het gast-
 huis en het
 klooster
 omstreeks 1520.
 Tekening:
 Hans Jonkers.

de straat noordwaarts naar de stadsveste loopt²⁰. Een sloot is in deze tijd vaak een stadsriool, al dan niet overkluisd. De termen 'boven' en 'beneden' betekenen resp. 'over' en 'neder' en kunnen aan de hand van bekende begrenzingen worden gelezen als resp. oost en west. Aanvullende informatie komt uit het leenregister van de Heer van IJsselstein. In 1532 wordt een huis vermeld aan de Plaats tegenover Sint Ewouds, waar beneden (is ten westen) de Gasthuisstraat ligt²¹. Deze straat is dan dezelfde als de 'steeg' uit 1424 en de latere Kloosterstraat (in 1608 reeds het Kloosterstraatje geheten).

Conclusie is derhalve dat het gasthuis in ieder geval vanaf de 15de eeuw op de hoek van de Benschopperstraat (= Achterstraat) met de Kloosterstraat was gelegen. Naast het gasthuis lag vanouds een steeg en een ander pand dat tussen 1487 en 1506 eigendom van het klooster was. Vanaf 1495 werd het klooster Mariënberg op het onbebouwde perceel tussen Benschopperstraat, Schapenstraat (= Haverstraatje) en stadswal gebouwd; de kloosterkerk kwam pal achter het gasthuis te liggen. De steeg ging wellicht dienen als toegang tot de sacristie van het klooster. Vóór Mariënberg lag een gesloten huizenrij, onderbroken door een sloot die aftakte van de zijl (regenafvoer) die in de Benschopperstraat lag. Deze sloot fungeerde vanaf 1500 als riool voor het klooster en mondde in de stadsgracht uit. Het Ewouds was zeer centraal gelegen, tegenover de Plaats en de latere stadsherberg Sint Joris. Dit zien wij ook bij andere steden (zie de situatieschets).

Legenda:

1. latere woning van de rentmeester van de baron;
2. sacristie;
3. kapittelzaal;
4. Monnikenzaal;
5. steeg met ingang.

In het gasthuis bevond zich een kapelletje met een altaar, gewijd aan Sint Ewoud. Aan de kapel was een vicaris (priester) verbonden. In 1551 was dat Philip Dirksz. die de vicarie dat jaar aan zijn neef Willem Willemsz. van Buren overgaf²². De vicaris droeg o.a. de mis op, die door de gasthuisbewoners werd bijgewoond. Speciaal daarvoor was een missaal (misboek) aangeschaft. Willem van Buren was een kanunnik van het IJsselsteinse kapittel en het is niet onwaarschijnlijk dat juist dit kapittel (dat sinds 1398 bestond) de vicarissen leverde.

Zoals eerder is opgemerkt valt op dat Sint Ewoud niet speciaal werd vereerd. Wel was er sprake van de gasthuiskermis, een feest op de gedenkdag van de wijding van het altaar. Slechts uit één bron is die dag bekend, namelijk uit de gasthuisrekening van 1562/63: 27 juni²³. Kerkelijk gezien was dat de feestdag van de Zeven Slapers van Efese die niets met de Ewalden te maken hadden. Die dag werd plechtig gevierd in de kloosterkerk (voorheen in het gasthuis zelf?). De cantor las een speciale mis, de deken zong de vesper en de hoogmis, de kanunniken baden het koorgebed. Koster en schoolmeester waren aanwezig en koralen (koozangers) en schoolkinderen zongen onder hun leiding geestelijke

hymnen. Iedereen kreeg daarvoor betaald. Het personeel kreeg extra geld en er werd extra brood aan de armen uitgedeeld. Vreemd was dat deze mis nog wel in de rekening van 1553 voorkwam maar niet meer in die van 1563 en volgende, terwijl de kermis zelf een vrolijke aangelegenheid bleef. Vermoedelijk was de heilige zelf in de vergetelheid geraakt en werd extra belang aan de altaarwijding gehecht.

Of er bij het gasthuis ook begraven werd, zoals bij vele andere huizen het geval was, is onbekend, maar gezien de connotatie met de pest wel waarschijnlijk. Eventuele graven zullen door de kloosterkerk zijn overbouwd.

Het gasthuis had een ruime zolder die gebruikt werd voor opslag van voedselvoorraden zoals rogge en boekweit. Een groot mankement was het voortdurend lekken van het dak, dat diverse keren gerepareerd werd (o.a. in 1553 en 1563).

Ook was er een keuken en werd er bier gebrouwen. Water werd in regenton-

8.

De 7 werken van barmhartigheid van de Meester van Alkmaar uit 1504, afkomstig uit de Sint Laurenskerk te Alkmaar (A'dam Rijksmuseum).

Hiervan zien we 3 panelen:

Links: het spijzigen van de hongerige armen door de Heilige Geestmeester en zijn vrouw te Alkmaar. Temidden van de armen staat de figuur van Christus. De kreupele bedelaar met misvormde voeten op de voorgrond is waarschijnlijk een lepralijder. De Heilige Geestmeester geeft brood met zijn linkerhand zonder te kijken als symbool voor goede werken in het verborgene (zie Matth. 6:3-4). De blinde bedelaar die het brood ontvangt draagt een rode pelgrimsmantel.

Midden: het lessen van de dorst van de armen door de Heilige Geestmeester en zijn vrouw, met weer de figuur van Christus. Op de voorgrond een kreupele vrouw met geamputeerde voeten en met krukken. In haar rechterhand een bedelnap en op haar rug een bedelkorf. In het midden een melaatse bedelaar met een kaal hoofd (symptoom van lepra). Hij draagt o.a. een kalebasvormige pelgrimsfles. Voorts de bekende bedelnap en bedelstaf.

Rechts: het kleden van de naakte armen door de Heilige Geestmeester en zijn vrouw te Alkmaar. In het midden staat de figuur van Christus. Op de voorgrond een pelgrimskruik met trechtertje en een rieten bedelmand.

nen opgevangen. Het interieur was van binnen bepleisterd. Het gasthuis bezat een klok; of deze in een torentje hing is onbekend. Wellicht waren er drie verdiepingen (inclusief de zolder). Op de eerste verdieping zal de ziekenzaal zijn geweest met rijen overhemelde bedden. Belangrijk is de aanwezigheid van de stadswaag en -maat op de begane grond, een relatie die vanaf het begin van de 16de eeuw aantoonbaar is. Waag en maat waren van stadswaag aan derden verpacht (waagmeester).

Het weegtoestel hing in het Ewouds. Wellicht dat aan- en afvoer van te wegen produkten via het slotje in de Gasthuisstraat ging. De Plaats als centrale markt lag hiervoor. De ouden van dagen, proveniers, weeskinderen en passanten werden misschien ook op de begane grond gehuisvest: de waag was dan een aparte afdeling met een eigen ingang aan de Gasthuisstraat.

De ingang van het gasthuis zal aan de zijde van de Benschopperstraat hebben gelegen.

9.
Melaatsen voor
de poort van
Samaria.
Afbeelding uit
een 14de
eeuwse bijbel.
Eén van de
melaatsen heeft
een klepper in
de hand.

1.5 ORGANISATIE EN DAGELIJKS LEVEN

Over de organisatie van het gasthuis tijdens de Middeleeuwen is weinig bekend. Twee gasthuismeesters zijn al vanaf 1404 aanwijsbaar, het ambt zal toen al enige tijd bestaan hebben. Na de verwoesting van de stad in 1418 werd er een ontwerp gemaakt van de organisatie van de nieuwe stad. Artikel 7 luidde: "*Item kerckmeesters te setten ende gasthuysmeesteren by den recht*", hetgeen erop kan duiden dat de functie van gasthuysmeester minder autonoom was dan voorheen en dat het nu een benoemd ambt betrof. Voor de begintijd kunnen slechts hypothesen gesteld worden naar analogie van andere gasthuizen. Oorspronkelijk zal het gasthuis door geestelijken zijn bestierd, onder wie een provisor of toezichthouder onder de speciale protectie van de Heer van IJsselstein, ex-kloosterlingen van Eiteren, een geneesheer en een altaarheer of vicaris die de zielzorg op zich nam. Het is mogelijk dat het ambt van provisor en vicaris verenigd waren en dat dit ambt bekleed werd door een kanunnik van het IJsselsteinse kapittel. De provisor werd in 1403 reeds gasthuysmeester genoemd, het jaar daarop kwamen er al twee functionarissen voor. Uit de schaarse bronnen konden we niet achterhalen of het gasthuis vóór de 15de eeuw rechtsbevoegdheid had. Een gasthuiszegel is dan ook niet bekend. Dat er ex-kloosterlingen als verplegenden werkzaam waren is een hypothese. Bekend is dat Heer Arnoud pas in 1362 de bezittingen van het verwoeste klooster die nog in veiligheid waren gebracht naar het moederklooster verzond.

In de 15de eeuw moest elke rechtshandeling voor het gerecht worden gedaan met toestemming van de drost. In die eeuw ontstaat de superintendentie, dat wil zeggen het oppertoezicht op het gasthuis als afgeleide van de macht van de baron. Diens plaatsvervanger was de drost, die uit naam van zijn ambt het hoofd van het college van superintendents werd (opperste gasthuismeester). Andere leden waren schout en schepen. De gasthuismeesters zelf waren ondergeschikt aan dit college. Zij hadden rekenplicht, de gasthuisrekeningen moesten aan het college ter afhoring worden voorgelegd, en werden door het college benoemd. Wanneer we de gasthuismeesters van de 15de en 16de eeuw bezien blijkt dat zij dikwijls tot het stadsbestuur zelf hoorden en als schepen fungeerden. Zij hadden een duidelijke management-functie: dagelijks bestuur, werkgever en economisch beheer. Ze stelden de gasthuisrekening op en beheerden de financiën: grotere aankopen werden door hen persoonlijk gedaan. Daarnaast hadden ze een representatieve taak en deden ze diverse uitdelingen aan de armen. Bekend zijn de gelduitdeling op Goede Vrijdag, brood en boter op Pasen en op de Kruisdag vis, eieren, bier, boter en brood.

In de 16de eeuw is uitsluitend sprake van de gasthuismoeder. Zij verenigde diverse functies in zich, in moderne termen die van hoofdverpleegkundige, toezichthoudster en hoofd van de huishouding. Zij was verantwoordelijk voor de dagelijkse gang van zaken, een adequate verpleging, coördinatie van het huishouden en het gezicht naar buiten toe. Het is aannemelijk dat zij assistenten had bij het huishouden. Ze deed de kleine aankopen en maakte schoon. Moeder Mijntje (vermeld in 1562), waarschijnlijk getrouwd met een lakenhandelaar, verkocht tevens laken aan het gasthuis. Voor haar dienst kreeg ze naast een jaarloon van vijf gulden de inwoning vergoed en twee paar 'pantoffelen'. Van het gasthuis kreeg ze brood verstrekt. Dezelfde Mijntje brouwde ook het gehele jaar door bier van roggedeeg en mout²⁴.

In deze tijd voor de Hervorming herbergde het gasthuis vele armen. De economische toestand van IJsselstein was immers niet bepaald rooskleurig te noemen. In 1562-1563 waren er minstens 33 gasthuisarmen die we bij name kennen. Het merendeel bestond uit weduwen, dan volgden weduwnaars en kinderen. Het aantal leprozen was te verwaarlozen, maar werden na schouwing in principe wel verpleegd. De leprozen te Eiteren kregen jaarlijks een schouw turf voor verwarming, geld en brood. Dit soort uitdelingen was dikwijls het resultaat van een testamentaire beschikking. Zo was een deel van het geld bestemd voor bedden in de leprozerie²⁵. Ook werden oude vrouwen die in vervallen torens aan de stadmuur woonden door het gasthuis onderhouden. De gewoonte ontstond om die torens naar hun bewoonster te noemen, zoals bijvoorbeeld de Leentgenstoren en de Grietjestoren. Diverse armen droegen grappige bijnamen: Nel Gutgat, 't Vogelsanckgen (= het vogelzangertje), Fredrik Stompvoet, Janneke Lazarus, Slimme Klaas, Zwagertje, Blinde Klaar, jonker Zwijg, Schele Anna, 'Gussemellickgen', Aal den Dot, Leckerpap, Pappot, Echteld Duizendsterk, Magere Gerrit en Magere Nel. IJsselstein was een kleine gemeenschap waar iedereen elkaar kende. Door het gebruik van patroniemen (het gebruik van de vaders voornaam als achternaam zoals: de zoon van Jan

Hendriksz. heet Hendrik Jansz.) trad er naamsverwarring op die met behulp van een bijnaam werd opgelost. In het gasthuis kreeg men de bijnaam van het ongemak waarmee men gehandicapt was of van een eigenaardigheid²⁶. Ook de plaatselijke middenstand kende bijnamen, zoals ‘Hans met de grote oren’ en ‘de Grote Aart’, die boter leverde.

Zelden kwam het voor dat iemand zich als provenier inkocht, dat wil zeggen de middelen had om voor zijn of haar kost en inwoning te betalen. Om als provenier te worden aangemerkt moest men eerst naar het gerecht. Voorbeeld van een provenierscontract uit 1540: na goedkeuring door de IJsselsteinse drost en het gerecht mag Jut Eersten voor de duur van haar leven 6 Philipsgulden à 25 stuivers rente innen van het gasthuis, jaarlijks de ene helft op Sint Jacob (25 juli) en de andere helft op nieuwjaarsdag uit te keren; bij in gebreke blijven van betaling mag zij dit geld aan het gasthuisgoed panden, dat wil zeggen het verschuldigde bedrag aan roerend of onroerend goed verhalen. Jut had eerder 50 Philipsgulden aan het gasthuis betaald, die door Teunis Jansz. in een losrente was geconverteerd.

Tevens wordt Jut toegestaan haar leven lang in het gasthuis te verblijven; indien zij wil vertrekken moet zij haar beddegoed achterlaten of 6 Philipsgulden daarvoor betalen²⁷.

De kinderen in het gasthuis waren niet noodzakelijk wees, maar konden ook met een of beide ouders zijn meegekomen toen deze tot armoede waren gekomen. Gasthuisbeleid was om de jongens zo snel mogelijk een ambacht te laten leren. Eén kind moest daarvoor zelfs naar Rotterdam en kreeg een paar schoenen mee. Een ander kreeg slechts 2 stuivers. Ook zwerfkinderen vonden tijdelijk onderdak, zoals een ‘arme jongen uit Zierikzee’. Van meisjes werd verwacht dat ze zich in huishoudelijke taken bekwaamden.

Van de medische zorg moet men zich geen grote voorstelling maken. De dagelijkse gang van zaken werd door de gasthuismoeder waargenomen, bij problemen ging men de chirurgijn halen. Deze man werd per kwartaal betaald en beurde gewoonlijk 10 gulden per jaar. Rond het midden van de 16de eeuw was dat magister Anthonis, een gestudeerd man. Men was volkomen afhankelijk van diens kennis en praktische kunde. In tijden van epidemieën was medische hulp volstrekt ontoereikend en werd hulp van een ieder die iets van geneeskunde wist gevraagd. In het gasthuis zal men last van ratten hebben gehad omdat een post in de rekening de aankoop van rattenkruid (samen met luizenkruid!) betreft. Ratten waren de dragers van diverse ziekten.

In 1574 voltrok zich een ramp bij het uitbreken van de pest. Ofschoon we uit die tijd geen rekeningen hebben is er een brief die helderheid verschaft. Vice-pastor Franciscus de Witte bericht dat tijdens het hoogtepunt van de pestepidemie dagelijks meer dan 25 mensen stierven. Hele huizen raakten ontvolkt, zonder aanzien des persoons. De Witte vermeldt ook dat er eerder pest was geweest en dat hij toen door de gasthuismeesters was betaald voor zijn zielzorg onder de stervende armen. Volgens eigen zeggen heeft hij tijdens de epidemie meer dan 500 stervenden de laatste sacramenten gegeven en heeft hij geassi-

steerd bij de begraafing. Daarbij keek hij niet of iemand rijk of arm was. Een kleine rekensom leert dan dat de epidemie toch wel een maand moet hebben geduurd. Op 10 maart 1575 krijgt hij van drost en magistraat toestemming om voor dit risicovolle werk 12 gulden uitbetaald te krijgen door de gasthuismees-ter. Drost en magistraat tekenen overigens aan dat ze niet gehouden zijn om dit bedrag uit te keren, maar met de hand over het hart strijken *'vermits sijne trauwicheijt'*. Dat is wel een zeer hypocriete houding ten tijde van de grootste nood, die de gehele stad had kunnen ontvolken! Bovendien hadden zij als oppergasthuismeeesters wel degelijk verantwoording voor de volksgezond-heid²⁸.

Omdat er in IJsselstein een pesthuis ontbrak zullen vele pestlijders in het gast- huis zijn ondergebracht. Massagraven werden gewoonlijk buiten de stadsmu- ren aangelegd. Tot op heden zijn die niet teruggevonden.

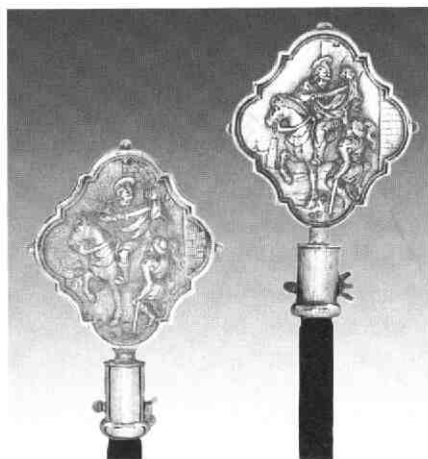
1.6 GASTHUISECONOMIE

In deze periode verwierf het gasthuis land dat tot 1700 voor het grootste deel in eigen bezit bleef.

Het gasthuis had verschillende manieren om goed, rechten en geld te verwer- ven. Land werd verkregen door aankoop, schenking en vererving, geld door erf- pacht, tijdpacht, huur en in de vorm van renten. Daarnaast goederen in natura door vererving en geld door giften. Rechten verkreeg men van de magistraat van IJsselstein, bijvoorbeeld exemptie (vrijstelling) van bepaalde belastingen of het recht van het leggen van de ashoop, dat is de vaalt van het schoutambt die buiten de IJsselpoort verbrand werd.

Tot het midden van de 16de eeuw voerde het gasthuis een actief beleid om land te verwerven. Land was in de middeleeuwen het enige goed van eeuwigduren- de waarde. Uiteindelijk resulteerde dit beleid in een totaal van 87 morgen land (ca. 74 ha), waarvan nog geen derde in erfpacht was uitgegeven en het grootste deel dus in tijdpacht. Dit mag een bescheiden bezit worden genoemd. Het land lag uitsluitend in de Baronie van IJsselstein (met uitzondering van een erf- pachtje uit goed in Polsboek-Zuid, dat al snel van de hand werd gedaan). In Benschop bezat het gasthuis evenveel goed als de Benschopse kerk. In IJsselstein lag het meeste goed (zie de tabel in bijlage 1). Ter vergelijking: het klooster Marienberg bezat in deze periode ruim 300 morgen en mag in per- spectief een bepaald klein klooster worden genoemd.

Hoe kwam het gasthuis aan dit land? In de middeleeuwen was het gasthuis geen godshuis, maar een stichting van het Heilige Geestfonds om de caritatie- ve intentie van Heer Arnoud uit te blijven voeren. Wel was de aard en de opzet van het huis door zuiver religieuze motieven ingegeven. Vanaf 1356 is er sprake van een gewijd altaar, wellicht in een kapelletje. Wie geld of goed wilde nalaten deed dat zuiver ter leniging van de nood van de Heilige Geestarmen. Voor het eigen zielenheil was het beter geld of goed aan kerk/kapittel, klooster, Onze

10.

Boven:

broedermeesterstaven. We zien Sint Maarten als Romeins soldaat te paard die zijn mantel deelt met een bedelaar. Op de achtergrond de Utrechtse Sint Maartenskerk (bezit Catharijneconvent Utrecht).

Rechtsboven:

Broederschapsschild, gevonden na de ontruiming van het gasthuis in 1953. Onbekend is hoe dit RK attribuut daar terecht is gekomen (privé-bezit L. Murk).

Lieve Vrouwe gilde of vicarie na te laten in ruil voor een gegarandeerde memorie- of zielenmis. Eigenlijk hebben we maar een paar voorbeelden van een schenking voor het zielenheil.

Een zuiver religieus motief kwam dus zelden voor. In de 15de en 16de eeuw zien we dan ook vooral caritatieve motieven. In de meeste gevallen betrof het legaten van 1 à 2 morgen land. Het betrof vooral testatrices, redelijk gefortuneerde boerenweduwen. De grootste schenking van 8 morgen in IJsselstein kwam van de adellijke heren Jan van Renesse van Wulven en zijn zoon.

De vroegste schenkingen werden via de constructie van erfpacht gedaan: iemand schonk een stukje land aan het gasthuis, die het onmiddellijk in erfpacht teruggaf. De pacht werd jaarlijks betaald en was gering. Het hield meer een erkenning in van het zakelijk gebruiksrecht. Aanvankelijk was deze pacht eeuwig bedoeld, dat wil zeggen dat de erven van de schenker opeenvolgend pachter zouden blijven. In de loop van de 15de eeuw werd de pacht echter aflosbaar, zodat iemand de pacht tegen een bepaalde hoofdsom ineens kon aflossen en het land 'de jure' van hem of haar werd. Dit had verschillende redenen. Ten eerste bleven de erven niet altijd het stuk land pachten (de mobiliteit was in de

15de eeuw groot). Ten tweede was een erfpacht voor het gasthuis ongunstig wegens de hoge inflatie: er werd immers steeds hetzelfde bedrag gebeurd dat generaties terug was afgesproken. Ook ging een erfpachter zich dikwijls als bezitter gedragen wat uit kon monden in kostbare gerechtelijke procedures. Hoe slechter de administratie van het gasthuis was, hoe hoger deze conflicten konden oplopen.

Vanaf de 15de eeuw constadeerden we vooral dat land in tijdpacht werd uitgegeven. Met de pachter werd een contract gemaakt dat hij voor een aantal jaren een pachtsom zou betalen, welk contract na afloop van de termijn werd hernieuwd. Zo kon de pacht naar de eisen van de tijd worden verhoogd. Ook dit stelde eisen aan de administratie.

Vanaf het einde van de 15de eeuw stond het de burger vrij om voor het gerecht van IJsselstein geld van het gasthuis te lenen. Dit betrof het zgn. 'willekeurrecht'. Een willekeur was een verordening van vrijwillige rechtspraak: had iemand geld nodig, dan stapte hij naar het gasthuis waar het bedrag werd overeengekomen. Vervolgens ging men naar het gerecht waar een en ander schriftelijk werd bezegeld. Dat hield in dat de geldlener zich onderwierp aan het recht, dus bij in gebreke blijven van betaling mocht hij gerechtelijk vervolgd worden. Het betrof bijna altijd een losrente tegen de 'penning 16', dwz. 6,25 % Een losrente kon tegen een vooraf bepaalde hoofdsom worden afgelost. Deze renten waren vererfbaar en zelfs verhandelbaar. In dat geval werden ze obligaties genoemd.

Ook kon een testateur een rente op een hoofdbedrag aan het gasthuis vermaken, die vererfbaar was. Dit was gunstig voor het gasthuis omdat na een aantal jaren de rente-inkomsten tot boven het hoofdbedrag konden oplopen²⁹.

In de 16de eeuw werden de financiële constructies steeds ingewikkelder. Het gasthuis probeerde hier grip op te krijgen door een cartularium en manualen aan te leggen, alsook door gasthuisrekeningen op te stellen (eerste bekende rekening is van 1551/1552).

Voorbeeld van een financiële constructie:

In 1539 overleed de deken van het IJsselsteinse kapittel die in zijn testament geld naliet voor een goed doel. De uitvoerders van het testament, twee notarissen, besloten tot een jaarlijkse uitdeling van brood en pekelharing aan de armen. Ter bekostiging werd met het gerecht overeengekomen om f 100,- op rente te zetten: van deze rente van 6 % mocht het gasthuis het voedsel kopen. De uitkering vond plaats op Sint Maarten, een symbolische dag omdat deze heilige ook zorgde voor behoeftigen. Enkele jaren later zette het gasthuis deze hoofdsom om in een erfpacht: Screvel Olofsz. leende het geld en kocht er land voor in Benschop dat hij in erfpacht opdroeg en terugontving. Hij betaalde jaarlijks dezelfde rente op Sint Maarten. Screvel wist zich daarmee verzekerd van een zelfde, niet aan inflatie

onderhevig, bedrag dat generaties lang betaald moest worden en het gasthuis hoefde zich geen zorgen meer te maken over hiaten in de betaling. Die kans was immers groot omdat de deken als celibatair priester geen nakomelingen had.

Diverse IJsselsteiners bedachten het gasthuis in hun testament met land. Daarbij werd dikwijls de voorwaarde gesteld dat een deel van de pacht voor de armen moest worden gebruikt. Ook werd er rechtstreeks een bedrag aan het gasthuis vermaakt in de vorm van een hoofdsom waarvan de rente aan de armen kwam. Van dit geld werden voedseluitdelingen gedaan op belangrijke christelijke feestdagen. Tot de testateurs behoorden aanzienlijke lieden als de drost, deken en kanunniken van het kapittel, schout en gerechtssecretaris. De Heren en Vrouwen van IJsselstein hebben na de schenkingen van Arnoud van IJsselstein weinig meer voor het gasthuis gedaan. (zie voor een overzicht van inkomsten bijlage 2 en voor een uitgewerkt overzicht van goed in de Hogebeizen bijlage 3)

2. DE HERVORMING, 1577 - 1619

2.1 ORGANISATIE

De feitelijke hervorming vond snel plaats: op 26 oktober 1577 werd de kloosterkerk overgenomen, op 8 november de parochiekerk en op 6 december werd de prins van Oranje in al zijn voorheen geconfiscieerde goederen hersteld. Kort daarop werden alle kerkelijke goederen door Oranje zelf in beslag genomen en voorlopig door de magistraat beheerd. Ook het goed van het O.L.V. - gilde werd in beslag genomen en voorlopig aan het gasthuis toegewezen. Dat gilde was in 1399 gesticht als een algemene broederschap van O.L.V. en Sint Nicolaas en was verbonden aan de kapel van Maria van Eiteren in de Nicolaaskerk. Kort voor 1447 werd er ook een 'melaten broeder- en zusterschap van O.L.V. van Eiteren' opgericht, die verbonden was aan een reeds bestaande Leprozenkapel op Eiteren. Beide religieuze instellingen fuseerden in de loop van de 16de eeuw tot het O.L.V. - gilde, verbonden aan de parochiekerk, met een Mariakapel en eigen altaar. Dit gilde achtte zich in eerste instantie verantwoordelijk voor het zielenheil van de eigen leden en hun familie. Gildebroeders- en zusters konden wel via legaten uitkeringen in geld of natura aan de IJsselsteinse armen nalaten. Als bewijs kan gelden dat eind 16de eeuw nog een leproos als erfpachter van gildegood werd genoemd. De dekens van het IJsselsteinse kapittel, alsmede de wereldlijke overheid, controleerden de rekeningen van de procureur van het gilde. De laatste procureur voor de Hervorming was mr. Cornelis Beex, die tussen 1569 en 1578 tevens secretaris van het IJsselsteinse schoutambt werd genoemd. Nog in 1588 worden evenwel procureurs van het gilde genoemd. Wat het gasthuis betreft: aangezien het hier om een publieke instelling van caritas ging was confiscatie van het goed niet aan de orde. Wel moest de katholieke signatuur op revolutionaire wijze tot protestants bestuur en beleid worden omgevormd. Overigens bleef men nog zeker twee generaties spreken van het

Sint Ewouds gasthuis en zal de overgang naar een uitsluitend protestants 'zorgbeleid' zeer geleidelijk zijn gegaan. Vooral in het eerste kwart van de 17de eeuw was de protestantse 'signatuur' nog helemaal niet duidelijk. De bekende conflicten tussen remonstranten en contraremonstranten, die in 1619 ten voordele van de laatsten werden beslecht door Maurits, zullen hier ook een rol hebben gespeeld. Bekend is bijvoorbeeld dat ds. Nicolaes Hartsoeker in 1619 werd afgezet (als dissident?). Pas vanaf dat jaar werd de diaconie als zuiver calvinistische instelling door de kerkenraad georganiseerd, al zou het nog een tijd duren voordat deze effectief met het gasthuis zou samenwerken³⁰.

De laatste twee gasthuismeesters vóór de Hervorming waren Laurens Goossensz. en Gerrit Jansz. Dalen (rekening 1577-1578). Oranje benoemde op 11 nov. 1579 slechts één gasthuismeester, die vier jaar lang (1578/1579-1581/1582) de ondankbare taak had in oorlogsomstandigheden een rekening te verantwoorden. Dikwijls was in een contract van erfpacht de clausule opgenomen dat in tijden van oorlog geen pacht verschuldigd was. Wegens afwezigheid van baron en drost was deze Johan Visser de laatste drie jaar ook nog oppergasthuismeester, een functie die normaal voor de drost was gereserveerd. Op 11 nov. 1582 werd Visser tot zijn opluchting van zijn taak ontheven en keerde de oude situatie van twee gasthuismeesters terug. Het jaar daarop werd mr. Herman van der Steene administrateur van het gilde. Tijdens diens periode overleed Oranje in Delft, waarna zijn dochter Maria van Nassau door de Nassause Domeinraad beheerster van diens goed werd (en in naam Vrouwe van IJsselstein).

2.2 GASTHUISGEBOUW

Kort na 1578 werd het hoofdgebouw van het klooster als gasthuis ingericht. Het was toen al bijna een eeuw oud en was in 1537 voor een deel door de beruchte kloosterkerkbrand beschadigd. Reparaties duurden jarenlang. Het hoofdgebouw was 24,5 meter lang, ruim 10 meter breed en 10 meter hoog. Eertijds bestond dit uit de kapittelzaal, sacristie en ontvangstkamer van de monniken en achterom liep de oude overwelfde kloostergang. De kloosterdelen in het westen en noorden zullen al snel ontmanteld zijn, al is er in de bronnen niets over bekend³¹. Voorlopig werd de benedenverdieping ingericht voor de zieken, ouden en wezen. De bovenverdieping was de slaapzaal van de monniken en werd nu door de stad gebruikt voor opslag. Om het klooster lag de kloosterhof, een vrij grote open ruimte met vruchtbomen. Zowel gebouw als hof waren

11. Detail van de kaart van Blaeu uit 1640 waaruit grote onnauwkeurigheid blijkt. Het klooster staat niet ingetekend maar wel de kloosterkerk met daarboven het gasthuis.

12.

Situatie, na de verhuizing van het gasthuis in 1953, gezien vanaf het westen.

Na de vernieuwing van het dak in 1736 is er tot de restauratie van 1984 weinig aan het gebouw gewijzigd.

Op de voorgrond de tuin die door de 'oudjes' moest worden bijgehouden.

Foto:

Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1958.

bezittingen van het domein geworden. Bij het gasthuis lag vanouds een bleekveldje waar het linnengoed van de bewoners werd gebleekt. In de jaren vanaf 1580 werden hier provisorische woningen gebouwd voor de vele vluchtelingen uit de polders. Deze huizen werden een paar jaar later afgebroken en het vrijkomende terrein werd als boomgaard eigendom van de gerechtssecretaris. Ondertussen moesten de gasthuisbewoners buiten de stadswal hun kleren te bleken leggen, wat voor de oudjes en zieken ondoenlijk bleek. In 1603 werd dan ook toestemming gegeven om een nieuw bleekveld 'langs de gasthuisgevel' aan te leggen, wellicht aan de noordkant van het gebouw. Al in 1580 werd het voorste deel van het gebouw 'tot de staekettinge toe' (wellicht een staketsel of palenhek) aan een particulier verhuurd om er paarden in te stallen. Midden 1586 werd de kloosterkerk, die uitgeruimd was en van alle katholieke parafer-

nalía ontdaan, ook ingericht tot paardenstalling.

Omdat de zieken en ouderen een slaappleats moesten hebben werd in 1582/83 verzocht om de bovenverdieping (het oude dormitorium) als zodanig te mogen inrichten.

De verdere lotgevallen van het oude gasthuisgebouw blijken uit een willekeur (=vrijwillige rechtshandeling voor het gerecht) van 15 sept. 1585. Op die dag wordt bepaald dat Lambert Jansz., bakker, bij wijze van aflossing de rente over 200 Carolusgulden zal betalen aan het nieuwe gasthuis, ten behoeve van de armen. Het hoofdbedrag van f 200,- wordt afgetrokken van de som die Lambert eerder betaald heeft voor de aankoop van het oude gasthuis en erf (nl. voor in totaal f 550,-). Het oude gebouw werd uitgeruimd en Lambert liet zijn erf omheinen. Van de koopsom werd f 250,- besteed aan de reparatie van het nieuwe gasthuis. Tot hypotheek of onderpand van de hoofdsom wordt door Lambert het oude gasthuis gesteld, dat hij immers had aangekocht. Deze jaarlijkse aflossing duurde tot 1619, waarna Klaas Hendriksz. van Kilsdonck de aflossing overnam. In 1626 wordt vermeld dat Kilsdoncks huis 'aen de Plaets' lag en dat de hoofdsom nog steeds f 200,- bedroeg. Jaarlijks betaalde hij 5 % rente aan het gasthuis. Gezien de geschiedenis en locatie van het pand is het niet opvallend dat beide personen waagmeesters zijn geweest.

Lambert was tussen 1586 en 1599 diverse keren gasthuismeester en waagmeester, dat wil zeggen pachter van de inhoudsmaat en het gewicht van de waag. Het voormalige gasthuis zal als bakkerij ingericht geweest zijn. Bekend is dat Lambert in de jaren 1585-1589 voedsel en meel leverde aan gewonde soldaten in het gasthuis. Lambert bleef tot aan zijn dood in 1628 leverancier voor het gasthuis (brood, boter, spek, zeep en kaarsen). Tot 1597 bleef de waag en maat in het oude gasthuis, waarna een oud woonhuis werd afgebroken en een nieuwe waag pal voor het gasthuis werd gebouwd. De waag werd een jaar bij een ander geherbergd, maar kwam in 1598 tijdelijk weer op zijn oude plek te hangen³².

2.3 DAGELIJKS LEVEN

In de jaren 1585-1587 was IJsselstein een provisionele kwartierplaats van Staatse (huur)troepen. Vele gewonden kwamen de stad binnen en moesten in het gasthuis verpleegd worden. De meesten waren Engelse en Ierse soldaten uit de compagnieën van Pelham en Norris die elders gewond waren geraakt of die rond IJsselstein in dronkenschap met elkaar hadden gevochten! In 1586 werd de kloosterkerk ingericht tot paardenstal waar de staljongens van kapitein Norris de paarden van de cavalerie verzorgden.

Het gasthuis moest ineens tientallen arme soldaten verzorgen. Gasthuismoeder Magdalena (Leentje) en dr. Sweer van Karvel moesten zich inspannen om de onverstaanbare klachten te kunnen begrijpen. Uit de gemenelandsrekening van IJsselstein blijkt dat het een komen en gaan was van soldaten. Ene Steven van Rossem vond langs de weg een gewonde soldaat in de sneeuw, zette hem op zijn slee en reed naar het Ewouds. Moeder Magdalena moest extra room, eieren, melk, brood, boter, vlees, stokvis, wijn en bier inkopen. Wegens de strenge kou werd extra laken van de burgemeester gekocht en bombazijn voor

13.
Maria, prinses
van Oranje
Nassau,
1556-1616.
Zij was de
tweede dochter
uit het huwelijk
van Willem van
Oranje met Anna
van Egmond.

gestuurd³³. Na deze chaotische tijd verdwenen de soldaten en werd de weduwe Jacobken Gelooven gasthuismoeder. Zij is lange tijd in functie gebleven. Jaarlijks ontving ze 20 gulden, kost en inwoning. Elke week op zondag kreeg ze een brood van 6 pond met een pond boter, die bij bakker Lammert Jansz. gehaald werden.

Ondertussen bleef het slecht gaan met IJsselstein en vermeerderde het aantal behoeftigen. In 1596 werden maar liefst 60 ouden van dagen en 41 armen door het gasthuis onderhouden. Dat dit tot plaatsgebrek leidde bewijst een conceptrekest uit die tijd, waarin de magistraat aan Maria van Nassau verzoekt om ondersteuning van twee mensen. Het betrof Willem Jorisz. van der Heul en zijn vrouw. Willem was glaszetter/glazenmaker geweest en nu in de tachtig. Zelf was hij bedlegerig en halfblind, zijn vrouw krom van ouderdom. Alle kinderen waren al overleden en ze waren mede daardoor in behoeftige omstandigheden geraakt. Het gasthuis zat overvol dus werd als laatste redmiddel de altijd welwillende hulp van Maria van Nassau ingeschakeld, die toestond om een alimentatie uit het geconfiscerde geestelijk goed toe te wijzen³⁴.

de wambuizen van de mannen. Kleding werd op stadskosten vermeld en gemaakt. De zolder, die eerst als ziekenzaal was ingericht, werd nu gebruikt om haver voor de paarden en turf voor verwarming op te slaan.

De soms vreselijke wonden werden door dr. Sweer behandeld, maar ook door Klaartje, de weduwe van chirurgijn Herman, die het vak van haar man had geleerd. Klaartje werd speciaal als toegevoegd gasthuismoeder aangesteld omdat zij medische kennis had. Dat zij zich goed kweten van hun taak blijkt uit berichten van vele genezen soldaten die een paar stuivers meekregen om zich weer bij hun compagnie te voegen. Omdat het gasthuis snel vol was moesten er andere oplossingen komen: Op 14 november 1586 werd door Maillkert Cuijper, schepen en commissaris van Utrecht, in IJsselstein beschikt zes zieke Engelse soldaten binnen de stad te accommoderen; omdat het gasthuis vol zat en de soldaten 'zeer cranck ende halff doot' waren zijn ze buiten de IJsselpoort gebracht, waar boerenvrouw Celie Wouter Walensdr. ze voor 21 stuivers heeft 'opgewarmd', eten en drinken gegeven, waarna ze naar Utrecht werden

2.4 GASTHUISECONOMIE

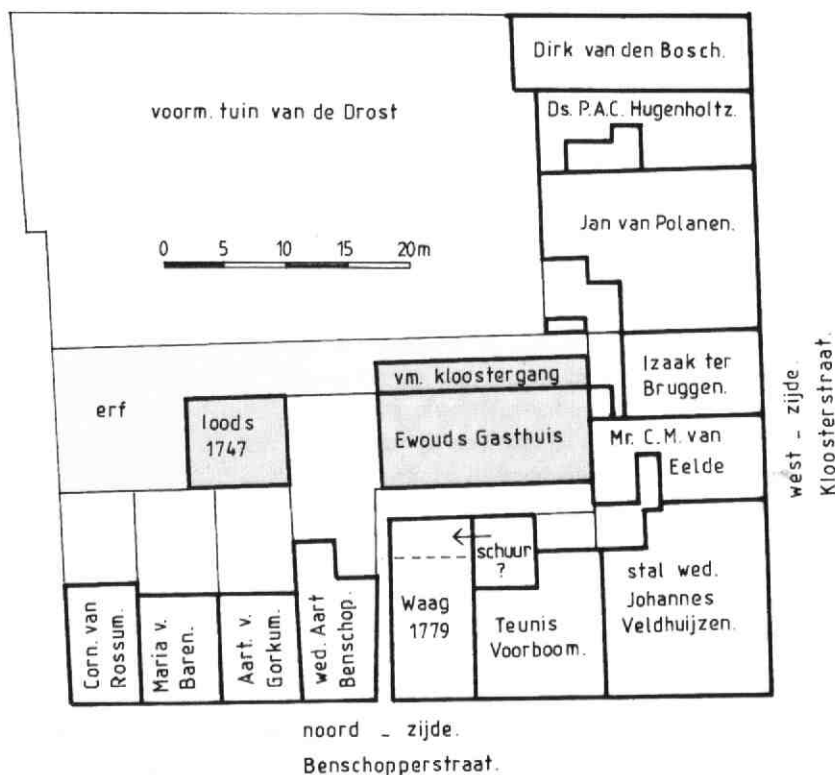
Aan Maria van Nassau werd in 1588 door de gasthuismeesters verzocht of de jaarlijkse ontvangsten van het O.L.V. - gilde aan het gasthuis mochten worden afgestaan, hetgeen in september van dat jaar, tijdens haar bezoek aan IJsselstein, werd toegestaan. Voortaan kwamen de inkomsten van het gilde dus aan het gasthuis. Er ontstond een probleem toen een uitloper van de grote storm, die in augustus 1588 de Spaanse Armada naar de kelder had gejaagd, over IJsselstein trok en de ramen van de Mariakapel verwoestte. Normaal werd de kapel door de gildebroeders onderhouden, maar nu wilde de rentmeester niet voor reparatie betalen zonder schriftelijke toestemming van Maria van Nassau. Besloten werd dat de rentmeester een schatting van de kosten zou maken; zouden deze te hoog uitvallen dan moesten de betreffende ramen worden dichtgemetseld. Een jaar later werd door de gasthuismeesters het verzoek gedaan om de nieuwe extra inkomsten elk jaar door de rentmeester direct te laten uitbetalen, om de onmiddellijke nood van de vele armen te kunnen lenigen. Het ging immers om een vrij groot bedrag van bijna 100 gulden of een kwart van de normale jaarinkomsten van het gasthuis. Dit verzoek werd in december 1589 ingewilligd. In 1591 kreeg Van der Steene de opdracht van de Nassause Domeinraad om voor de periode 1583-1591 één rekening van het Gilde op te stellen, die ten goede kwam van het gasthuis. Deze rekening zou door de drost, rentmeester, schout en schepenen, burgemeesters en gasthuismeesters in Delft (waar de Domeinraad zetelde) afgehoord worden en in IJsselstein worden afgesloten.

De associatie met het Gilde duurde officieel tot 1615, toen de teruggekeerde Filips Willem de annotatie (bijvoeging) van het goed ongedaan maakte. Het is aan te nemen dat in dat jaar het Gilde definitief werd opgeheven. Al in 1596 was het goed onder beheer van een rentmeester geplaatst, die zich uitsluitend voor de Domeinraad, en dus niet voor de IJsselsteinse oppergasthuismeesters, verantwoordde. Ondertussen bleven de inkomsten tot 1612 voor het gasthuis³⁵. Een zelfde constructie onderging het kloostergoed van Mariënberg en dat van de kapittelkerk. Al dit goed zou Domeingoed van de Oranjes worden, beheerd door de Nassause Domeinraad.

De eerste gasthuismeesters van de reformatie waren Balthasar Willemsz. de Reus en Gijsbrecht Stevensz. van Beusekom; de laatste was aantoonbaar protestants. Telgen uit diens familie zien we tot 1653 regelmatig als gasthuismeesters terug. Ondertussen bleef het gasthuis door vrome burgers bedacht worden. Bij testament schonk Jacob Aelbertsz. van Oudewater in 1588 het Ewouds een bedrag van f 400,- in de vorm van een obligatie op het schoutambt IJsselstein waarvan de rente jaarlijks in Utrecht werd uitbetaald. Deze rente van f 25,- werd gebruikt om wollen dekens voor de armen te kopen die op Allerheiligen (1 november) moesten worden uitgedeeld³⁶.

De Hervorming veroorzaakte een breuk met de oude structuur ofschoon dat niet uit bovenstaand voorbeeld blijkt. Vanaf het begin van de 17de eeuw werden de uitdelingen op heiligendagen en christelijke feestdagen met katholieke inslag afgeschaft. Jaarlijks werden twee perioden bestemd voor uitdelingen, de zogeheten 'winter'- en 'zomercedullen', resp. van november-maart en van april-oktober.

Situatieschets ca. 1780.

14.
Situatieschets
van het gebied
rond het gast-
huis omstreeks
1780.
Tekening:
Hans Jonkers.

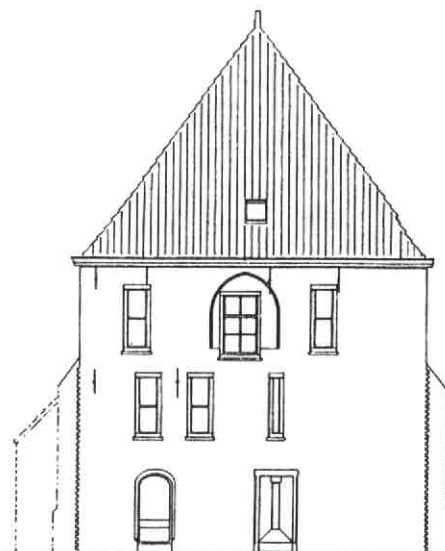
3. VAN DE HERVORMING TOT DE REVOLUTIE, 17DE EN 18DE EEUW.

3.1 GEBOUW

Het hoofdgebouw (zie de situatieschets van 1780) werd steeds meer verbouwd tot een echt gasthuis. De voormalige kloosterhof bestond uit een grote boomgaard omringd door huizen. Aan de noordkant, bij de stadswal, stonden geen huizen maar als vanouds palen om lakens op te bleken. Alle erven waren met muren en schuttingen van elkaar gescheiden. In het kloosterhuis (wellicht de voormalige priorswoning) woonde eerst de stadssecretaris, later de drost. Dit werd het drostenhuis genoemd. Aan de noordoostkant van het terrein woonde de rentmeester van de baron. In 1692/93 werd een bouwvallig deel afgebroken en aan een particulier verkocht; ook een deel van het gasthuiserf werd aan hem verkocht. In 1697 werd de kerk afgebroken en verzezen enige kapitale herenhuizen langs de kloosterstraat waarvan er een door de predikant werd bewoond. Wellicht werd in deze tijd ook het oude gasthuis afgebroken of verbouwd. In de noordwest gevel werd een deur aangebracht om via het erf van

een particulier op het gasthuis erf te komen. Opvallend is dat voor deze gevel abrikozenbomen stonden.

Het gasthuis was in 1736 al bijna twee-en-een-halve eeuw oud. Al tijdens de Hervorming bleek het dak zo lek als een zeef te zijn en diverse noodvoorzieningen werden aangebracht. Pas in 1736 werd het dak definitief aangepakt. Aan Antonie de Ridder werd opgedragen om in drie maanden tijd, gedurende de zomer en herfst, het dak te repareren voor een begroot bedrag van f 274,- exclusief bepaalde materialen. Dat dak mat toen 65x30 Rijnlandse roeden, omgerekend 24,5 m lang en 9,1 m breed, hetgeen betekende dat het oostelijke deel van het oude klooster nog intact was. Dat hoge dak moest in twee lagere daken

15.
Hiernaast:
In 1736 werd de grote kap vervangen door 2 kleine kappen met een 'zakgoot'. Bij de restauratie in 1984 is weer teruggegrepen naar de oude situatie; zie restauratietekening hierboven.

veranderd worden. Aan de zuidkant van het dak gingen alle leien eraf (de goede konden voorlopig in de kerk worden opgeslagen). De planken daaronder werden afgebroken. De bovenste kap zou tevens hersteld worden. Op de onderste kapbalken moest spanplaat waterpas gelegd worden. De verrotte spanribben zouden worden afgezaagd en door grenenhout worden vervangen. De goten moesten aan drie kanten van het huis worden hersteld. Om het dak waterdicht te maken werd het met rode pannen en vorsten gedekt. Daarvoor moest de schoorsteen deels afgebroken en later weer opgemetseld worden. Alle dakgoten werden met nieuw lood ingelegd³⁷.

Vier jaar later was het tijd voor een veel ingrijpender reparatie, waarvan de bijzonderheden helaas ontbreken. Dat het een aanzienlijk onderhoud betreft weten we uit de rekening van timmerman Gerrit de Jong, die volgens het bestek f 2800,- bedroeg. Andere reparaties kostten nog eens f 460,-, zodat het eindbedrag bijna twaalf keer hoger was dan de reparatie van 1736. Aangezien het dak zojuist vernieuwd was zal er verbouwing van het interieur hebben plaatsgevonden. Aanleiding zal de algehele slechte toestand van het gebouw

zijn geweest en de armoedige tijd, na een van de strengste winters ooit (die veel vorstschade zal hebben veroorzaakt). Bovendien waren er extra diaconie-armen onder te brengen na de conventie van 1738? De financiering van dit aanzienlijke bedrag is bekend. Deze is vrij gecompliceerd. In oktober 1740 werd door de drost een schenking van f 1400,- en een gelijke lening aan het gasthuis verschaft, exact het bedrag van het bestek. Het gasthuis zette dit totale bedrag in de vorm van twee obligaties op rente van 2,5 % De drost nam als tegenwaarde een plecht (=hypotheekakte) over die Maria Louise in 1738 aan het gasthuis had geschonken, maar die op haar naam bleef staan. Deze plecht was exclusief rente f 1400,- waard en stond ten laste van ene Filip Kippersluijs, die dus rente aan het gasthuis moest betalen en het bedrag moest aflossen. In 1741 verkocht zij deze plecht aan de drost, zodat zij in plaats van Kippersluijs garant stond voor de rente en aflossing van het hoofdbedrag.

Het bedrag dat boven de f 2800,- uitkwam werd gefinancierd door inzameling van een collecte en een verdere lening van de diaconie. Bovendien werd geld door derden geschonken. Opvallend is dan dat het eigen grote reservoir aan obligaties niet werd aangesproken en dat het initiatief tot financiering aan Maria Louise en haar getrouwe drost Vultejus werd overgelaten. De rekening van 1740 werd zelfs met een positief saldo afgesloten.

In 1747 werd door aannemer/timmerman Willem de Heete aan de westvleugel van het gasthuis een houtloods gebouwd van 10,5 x 8,3 m. voor f 269,-

*Historische
toevalligheden.*

Van 1953-1971 was het Ewouds gevestigd op de hoek van de Kerk- en Utrechtsestraat. Ditzelfde huis (een eerder pand) met het achterliggende terrein werd het gasthuis in 1742 toegewezen uit het legaat van Pieter Johan baron van Rheede en Nederhorst. Aangezien het aanzienlijke pand al oud en vervallen was en daardoor niet verhuurd kon worden, werd het in maart 1748 in het openbaar geveild en door rentmeester Jan Graves gekocht voor f 2300,-. Dit geld werd o.a. gebruikt om een obligatie ten laste van de stad IJsselstein af te lossen.

De plek waar nu Ewoudstaete (1998) is gelegen grensde in vroegere tijd juist aan bezit van het gasthuis! Het perceel ligt op de zogeheten 'Musakker', waar het gasthuis vanaf de 16de eeuw enige percelen land bezat, die in tijdpacht waren uitgegeven. In 1700 is dit land voor f 735,- geveild.

3.2 ORGANISTIE EN DAGELIJKS LEVEN

Superintendentie: drost, rentmeester van de Baronie, schout en twee burgemeesters. Drost was een afgeleide functie van de soevereiniteit van de Baron. Voor onmondige kinderen traden drost en burgemeesters op als oppervoogden (bevoegd tot rechtshandelen). In de 17de eeuw werd het principe van indemniteit werkzaam: aan een ingezetene van het schoutambt werd een akte verleend op grond waarvan deze in een andere plaats door IJsselstein onderhouden zou worden, mocht hij of zij tot armoede komen te vervallen.

Bezoldigd personeel: binnenvader en -moeder, twee gasthuismeesters, chirurgijn/stadsvroedvrouw, godsdienstonderwijzer, tijdelijk dienstponeel. Onbezoldigd waren de buitenmoeders.

De binnenvader- en moeder waren de belangrijkste personen in het gasthuis en verdienden in de 18de eeuw per persoon f 75,-. Daarbij kwamen emolumenten als de nieuwaarsfooi van f 30,- en het jaarpensioen voor de oude dag (f 80,- in 1764). Tijdens de late 16de en gehele 17de eeuw was er uitsluitend sprake van een gasthuismoeder die jaarlijks 48 gulden verdiende, met 2 gulden kermisgeld.

Het ambt van gasthuismeester was geen sinecure voor een lid van de magistraat (doorgaans een schepen). De jaarlijkse vergoeding bedroeg slechts f 25,-, inclusief schrijfbestedingen.

Tijdens het 'ancien régime' werden in de Baronie bijna alle bestuursfuncties door twee personen uitgeoefend. Zo werd de soevereiniteit door de baron uitgeoefend, maar in de praktijk door zijn plaatsvervanger de drost. Er waren twee burgemeesters, schutmeesters, waagmeesters, kerkmeesters, predikanten, heemraden of kamelaars (polderbestuur) en zelfs een tijdje twee schouten. Aantoonbaar vanaf de 15de eeuw tot in de 19de eeuw waren er ook twee gasthuismeesters. Deze functionarissen ressorteerden onder het college van oppertoezichthouders (drost, secretaris en magistraat=rechtscollege) en waren aan hen verantwoording schuldig. Tot aan de 17de eeuw hadden deze beambten vrij veel macht. Zo waren ze onder andere bevoegd tot rechtshandeling voor de magistraat (transporteren van land of erfpachten) en werden ze nauwelijks gecontroleerd bij de beheersvoering van het gasthuis. In de eerste decaden van de 18de eeuw, voordat de diverse conventies met de diaconie waren gesloten, vervaagde het onderscheid tussen deze functionarissen. Het werd in het midden van die eeuw tijd om een functiescheiding aan te brengen, die door de soeverein (toen Maria-Louise) moest worden goedgekeurd. Een afschrift van dit document is bewaard gebleven en geeft ons een goede kijk op de resp. taken en verantwoordelijkheden³⁸.

Er waren twee functionarissen, 'eerste' en 'tweede' gasthuismeester genoemd, die beide hiërarchisch onder de oppertoezichthouders vielen. De eerste gasthuismeester had de taak de maandelijkse vergaderingen van de oppertoezichthouders en de wekelijkse van de regentessen (notabele dames) in het gasthuis actief bij te wonen. Hier werd het IJsselsteinse 'zorgbeleid' uiteengezet. De regentessen liepen met de gasthuismeester de voorraden provisies, kleding, beddengoed en huisraad na. Daarnaast was hij beheerder/opzichter van het gasthuis zelf, dat wil zeggen dat hij toezicht moest houden op de juiste verzorging van de armen (door de binnenvader en -moeder) en met de regentessen de aankoop van consumptie-artikelen en kleding moest coördineren. Zijn taak is in moderne termen te omschrijven als die van een manager-beheerder. De tweede gasthuismeester had overwegend een boekhoudkundige taak en een 'waakhondfunctie'. Hij moest de gasthuisrekening bijhouden en verantwoor-

den (rendant-functie). Hij hield contact met de pachters van het gasthuisgoed en rapporteerde hun problemen. Ook inde hij het geld van de rentmeester van de Baron. De belangrijke inkomsten uit het verhuren van rouwmantels moest hij coördineren. Alle lopende rekeningen moesten door hem of zijn collega in de maandelijkse vergadering gepresenteerd worden. Advies mocht gegeven worden, maar beslissingen over financiën, alsmede over het afsluiten van contracten, werden door de oppertoezichthouders genomen. De rekening werd uiteindelijk door dit college afgehoord (account-functie). Deze functie is in zekere zin te vergelijken met die van de moderne 'controller'. Beide functionarissen moesten elkaar kunnen vervangen bij ziekte of absentie, hetgeen betekende dat ze nauw moesten samenwerken. Zij genoten hetzelfde traktement en dezelfde emolumenten. Beiden waren leidinggevende voor de binnenvader en -moeder, maar stonden op gelijk niveau met de regentessen. In de praktijk namen beide heren elkaars taken dikwijls over, zodat er verwarring bleef ontstaan.

Deze functie werd altijd bekleed door leden van het stadsbestuur, en wel speciaal door de schepenen. Schepenen rouleerden tevens als burgemeesters. De superintendenten benoemden de gasthuismeesters bij wijze van sinecure of nauwelijks bezoldigde erefunctie. Per definitie werden ze gerekruteerd uit de bovenlaag van de IJsselsteinse stadsbevolking. Dit was een beperkt reservoir: de gasthuismeester moest protestant (liefst ouderling of diaken), man en volwassen zijn. Aangezien de helft van de bevolking katholiek was, de helft vrouw en het aantal minvermogenden zeker op een derde moest worden gesteld (nog afgezien van het hoge aantal kinderen), beperkte de keuze zich tot enige tientallen personen die naast het bestuur ook de stadseconomie bepaalden. De meeste gasthuismeesters waren dan ook welgestelde zelfstandigen. We zien derhalve dikwijls dezelfde namen terugkeren. In de 17de eeuw waren dat de families Van Beusekom, Van Leerdam en Van Bolshuizen. In de 18de eeuw zijn dat vooral de Van der Roesten. Ook zijn diverse gasthuismeesters/schepenen geparenteerd aan de predikanten van die tijd. Opvallend is dat de invloedrijke brouwersfamilie 't Hoen daar niet bij was (dissenters?).

Vanaf de jaren 1780 werd de functie gedomineerd door Johannes Hugenholtz, die zich in de Bataafse tijd directeur mocht noemen. Hugenholtz (ca.1755-1816) was een IJsselsteinse domineeszoon. In de jaren 1780 en '90 wisselde hij zijn functie als schepen af met die van gasthuismeester.

Twee gasthuismeesters bleven bestaan tot en met 1816, met een periode tussen 1796 en 1799 toen Hugenholtz alleen functioneerde (in 1802 wordt J. DuBois of Willem de Heete als partner genoemd). De nieuwe conventie van 1817 bood slechts ruimte voor één functionaris. Laatste partner van Hugenholtz was Willem de Heete (nog vermeld in 1815).

Tijdens de eerste helft van de 17de eeuw is er melding van een eigen gasthuisrentmeester (Joris van Dam) die jaarlijks f 48.- ontving. Zijn belangrijkste taak was het aanzuiveren van de ontvangsten wanneer de uitgaven te hoog waren.

Tot ondersteuning van de gasthuismeester diende de gerechtssecretaris die de resolutienotulen schreef en dankzij wiens arbeid ons de bronnen uit die tijd ter beschikking staan. De indruk bestaat dat vanaf 1740 de gehele gasthuisorgani-

satie in een efficiënter en effectiever versnelling kwam en dat deze na de Patriottentijd weer inzakte.

Vanouds werd de medische behandeling in het gasthuis door de chirurgijn gedaan, vaak een gepromoveerd medicus die de diagnose stelde, maar niet altijd zelf medische instrumenten hanteerde. In IJsselstein waren verschillende

16.
De IJsselsteinse
chirurgijn
Martinus
Sambeek
(schilderij door
zijn broer).

medici in dezelfde tijd praktizerend. In 1738 werd door Maria-Louise paal en perk gesteld aan de praktijken van amateurs³⁹. Met de komst van de bekwame dr. Lycklama in 1770 werd het ambt van stadsdokter bestendigd, dat veel meer om het lijf had dan chirurgijn. Indien deze het vertrouwen van allen genoot, werd hij tevens leverancier van medicijnen en armdokter van Benschop en Noord-Polsbroek. Deze heren doktoren waren dikwijls kleurrijke personen. Zo moest dr. J.P. Nierop in 1753 de baronie ontvluchten omdat hij de drost, een vriend van Maria-Louise, diep had gekrenkt. Chirurgijn Martinus van Sambeek was zelf een weeskind die een leerling van de Utrechtse fundatie van Renswoude was geweest. In IJsselstein was hij tussen 1777 en 1782 in functie.

Hij trouwde met een IJsselsteins meisje en verhuisde naar Wageningen (zie de afbeelding). Stadsdokter Lycklama was een overtuigd patriot en revolutionair die zijn kinderen een Spartaanse opvoeding gaf en vele vijanden in de stad had. Daarnaast was hij een kundig arts en vroedmeester van de hele baronie. Veel verdienden deze artsen niet aan het gasthuis. De chirurgijn ontving jaarlijks f 20,- of f 30,- en de stadsdokter f 40,- (zijn jaarsalaris was daarentegen minstens f 540,-). De medicijnen werden door het gasthuis van de chirurgijn voor een jaar ingekocht en in de eigen apotheek geborgen. Een volledige vergoeding was niet altijd vanzelfsprekend en moest door de superintendenten worden goedgekeurd. Zo diende de chirurgijn in 1750 een te hoge rekening in en liet diens concurrent weten dat hij het voor minder kon doen.

De stadsvroedvrouw, te beschouwen als een hoofdverpleegkundige, ontving begin 17de eeuw jaarlijks f 12,- daarna het dubbele, in de 18de eeuw werd dat opgetrokken tot f 30,-.

De godsdienstonderwijzer verenigde verschillende functies in zich, zoals catechiseermeester, voorzanger in de kerk en ziekenbezoeker. Hij was de morele steun van de bewoners en gaf wekelijks godsdienstonderricht aan de armen binnen en buiten het gasthuis, waaronder kinderen. De helft van zijn jaarsalaris werd door de diaconie betaald, de andere helft door het gasthuis. Dit bedroeg in de 17de eeuw slechts f 12,- en in de 18de eeuw f 30,-. Het ambt werd derhalve even hoog gewaardeerd als dat van de vroedvrouw.

Het dienstpersoneel was gedurende de 18de eeuw niet vast in dienst maar werd gezien als 'noodhulpers'. Het waren meisjes of vrouwen die met de jaarlijkse grote schoonmaak meehielpen of die werden ingeschakeld wanneer de moeder ziek was. In de 17de eeuw werden deze hulpen langer aangesteld en werkten ze als bejaarden- en kinderverzorgster en schoonmaakkracht. In deze hoedanigheid waren ze een welkome aanvulling voor de moeder. Uit 1665 stamt een vrij modern aandoend jaarcontract voor een dienstmeid. Het vermoeden bestaat dat het contract bij gebleken geschiktheid elk jaar werd verlengd:

Bron:

AEG inv. nr. 64.

1665 oktober 2: arbeidscontract ('huurcedulle') tussen superintendenten van het Ewoudsgasthuis en Jannichjen Adriaensen.

Huijden den tweeden octobris 1665 d'heren drossaert, schout, borge-meesters ende gasthuysmeesters in der tijt der stad Isselsteijn op den stadthuijse vergadert, sijn veraccordeert (= accoord gegaan) ende overcomen met JANNICHJEN ADRIAENSEN, weduwe van Harman Ros, dat deselve sall wesen als dienstmeijt in het Eeuwouts gasthuys alhier ende dat op conditien nabescreven, te weten dat de voors. Jannichjen sall goede toesicht hebben ende sorgedragen voor de oude lieden ende kinderen in het voors. gasthuys te deser tijt sijnde ende onderhouden wordende ende die noch namaels soo lange sij in't voors. gasthuys als meijt is dienende soude mogen comen. Item sall gehouden wesen, gelijk sij oock belooft bij desen, neerstich ende

vlijtich te wesen in des voors. gasthuijs werck ende des voors. gasthuijs oirbaer (=nut) ende profijt soo veell in haer is soecken te doen, gelijck een goede ende getrouwe gasthuijsmeijt schuldich is ende behoort te doen; waervoor haer Jannichjen belooft is voor den tijt van een geheell jaer, 'twelcke ingangh nemen sall opten 1en novembris deses jaers 1665 ende eijndigen den 1en novembris 1666, een somme van vijffendevijftich Carolusgulden tot 20st. 4 stuck, te betalen alle halff jaer preciiis een gerechte helfte, ende daer en boven noch twee gulden tot haer kermisgelt ⁴⁰.

Item sall haer noch gegeven worden twee hembden, twee schortel-doecken (=schorten), twee paer nieuwe schoenen en vrij lappen (=leren voetstukken) onder de schoenen sonder meer. Sijn noch conditien dat dese huijre soo lange sall duijren totdat partijen enich van beijden deselve opseggen, welcke opsegginge t'allen tijden sall mogen geschieden, mits dat diegene die d'opsegginge will doen 'tselve een vierendeell jaers (= een kwartaal) voor het vertrecken sall moeten doen ende sall in sulcken gevalle naer advenant des tijts (= na verloop van tijd) betaelt ende ontfangen moeten werden, ende in allen anderen voorvallen sullen partijen hun reguleren (= zich richten) nae d'ordre alhier binnen deser stadt gebruijckelijck. Tot naercominge van 't gene voors. staet verbinden parthijen hare ende hare nacomelingen in offico (= ambtshalve), voor soo veell d'heeren voor-noemt is aengaende, personen ende goederen, deselve onderwerpene allen heren, hoven ende gerechten ende sonderlingh (= in het bijzonder) den edele gerechte deser voors. stadt Isselsteijn, belovende parthijen haer in den inhoudes deses t'allen tijden des versocht gerechtelijck te sullen laten condemneren (= veroordelen). In kennisse der waerheijt desen geteeckent.

In de 17de eeuw kreeg het gasthuis meer en meer de functie van armenhuis van de diaconie, dat wil zeggen dat er tijdelijk armen van uitsluitend protestantse signatuur werden opgenomen. De diaconie ging nu overnemen wat voor de Hervorming de taak van het Heilige Geestgilde was. De verhouding tussen diaconie en gasthuisbestuur was stroef te noemen en leidde gedurende de 17de en 18de eeuw tot diverse 'conventies' (=afspraken)⁴¹. Beide instellingen fungeerden als armbesturen, beide hadden ook eigen rekeningen. Volgens conventie van 1738 moesten ze samenwerken op het gebied van de bedeling, maar de diakonie bleef op eigen houtje mensen extra bedelen. Een en ander is terug te voeren op de eeuwige frictie tussen kerk en overheid.

Na uitvoerige discussies over en weer binnen kerkenraad en gasthuisbestuur hakte dominee 's Graeuwen begin 1749 de knoop door met een puntenprogramma om tot een hechtere samenwerking te komen.

Zijn motivatie luidde:

"En eijndelijk dat men ter liefde van de eendragt en om in geen eijndeloose en verdrietige discussien te vallen, al het voorige smoore en

17.
 'De aalmoes'.
 Armeazorg in de
 17de eeuw.
 Rembrandt, 1648.

*daar laate, en nu voorts aan op de gelegde fundamentten de handen
 ineen te slaan om op alle moogelijke wijsen de gemeene belangens
 der armen te behartigen."*

Dit inzicht leidde tot de stichting van de 'Bewaarkas' (zie hieronder), maar niet tot het einde van de onenigheid, die over de hoofden van de armen bleef spelen.

In een jaar werden er twee keer bedelingslijsten opgesteld, een in de winter en een in de zomer. 's Winters werd er wekelijks brood, geld en turf om te stoken verstrekt, 's zomers alleen geld en brood. De lijsten werden door de diakenen in opdracht van de kerkenraad opgesteld en in de vergadering van de superintendenten van het gasthuis besproken. Na 1750 waren er telkens twee afgevaardigden van dat college bij het opstellen van de lijsten aanwezig. Liep de bedeling te hoog op, dan werd overwogen de betreffende diakonie-armen in het gasthuis op te laten nemen, zodat ze ten koste van die instelling gingen vallen. In de praktijk werden in duurtjaren (1709, 1740-41, 1763 enz.) buitengewone

18.
Brooduitdeling
in de Utrechtse
Buurkerk in de
19e eeuw.

bedelingen gedaan, dit tot woede van het gasthuisbestuur. Nadat de Bewaarkas in 1751 was ingesteld bleven diakenen geld uitdelen, maar na 1755 horen wij hier niets meer van. Het gasthuis had zelf ook de mogelijkheid tot buitengewone bedeling, maar dit werd altijd in goed overleg afgesproken. Naast deze officiële bedeling waren er in de meeste IJsselsteinse herbergen busjes aanwezig waar goede giften in gestort konden worden. Deze werden door de diaconie opgehaald. Wie in IJsselstein zijn huwelijksgelofte deed of in ondertrouw ging, maar buiten het schoutambt of de Baronie trouwde moest een 'milde gift' aan de armen geven (in 1762 was dit f 3,- per echtpaar). Aangezien dit frequent gebeurde, zal de opbrengst hoog zijn geweest. Ook in het gasthuis bevond zich een armbus waar bezoekers geld in konden doen of waar overschietend geld in werd bewaard. Dit geld was voor extraatjes. Diaconie-armen waren vrijwel per definitie vrouw en weduwe met kinderen. Als de kostwinner eenmaal was overleden en de vrouw niet kon of wilde hertrouwen bleven er niet veel mogelijkheden over.

VERHOUDING MET KATHOLIEKE ARMEN

De IJsselsteinse armen konden dus in tijd van nood bij kerk en overheid terecht, maar dit gold uitsluitend voor protestanten. De RK parochie had Armmeesters als pendant van de diaconie en verkreeg in de loop van de 18de eeuw enige panden waar ouderen, weeskinderen en zieken werden opgevangen. Deze huizen hebben nooit de status van gast- of weeshuis gekregen. Katholieken konden dus alleen bij de kerk aankloppen; sommigen probeerden

echter tevergeefs bij de kerkenraad geld te krijgen. Zo probeerde de weduwe van Hendrik Schouten (Lijsje Eliëns) in 1748 om door de diaconie bedeed te worden, wat haar ook gelukte. Omdat de kosten opliepen verzocht de predikant om haar in het gasthuis te laten opnemen, waarna men erachter kwam dat ze met een katholieke man getrouwd was geweest en haar dochter katholiek had opgevoed. De diaconie was dan ook haar tweede keus geweest omdat ze bij het RK armbestuur nul op rekest had gekregen. Nadat men gezien had dat ze 's zondags gewoon de katholieke schuilkerk bezocht werd haar verboden het gasthuis te bezoeken en hield de bedeling op.

Kinderen uit een gemengd huwelijk werden vaak de dupe van touwtrekkerij. In april 1741 had de burgemeester in de kerkenraad voorgesteld om het kind van ene Jan Koster in het gasthuis op te nemen. Koster was katholiek en getrouwd met een protestantse vrouw, hun kindje Barbara was protestants gedoopt. Het gezin was het jaar daarvoor met akten van indemniteit naar Bergambacht vertrokken, waar de vrouw overleed (een akte van indemniteit is een verplichting tot schadeloosstelling van het ene gerecht voor het andere: mocht iemand in een andere plaats tot armoede komen te vallen en had hij/zij een akte in bezit dan werd het plaatselijke armbestuur geïndemneerd voor de kosten.)

Na zijn kind te hebben achtergelaten kwam Jan terug naar IJsselstein. Omdat hij arm was besloot het bestuur eerst voorlopig zijn kind in Bergambacht uit te besteden, waarna de kerkenraad besloot om het toch in het gasthuis op te nemen of ten laste van de diaconie-armen te besteden. Aldus geschiedde en de kleine Barbara werd dankzij de akte van indemniteit naar IJsselstein gebracht. Jan werd gemaand om een gedeelte van het onderhoud te betalen, maar toen het zover was bleek hij met de noorderzon te zijn vertrokken. Een maand later hoorde men dat hij in Streefkerk zou zijn overleden, maar weer later had iemand hem in IJsselstein gezien. Besloten werd om hem bij terugkomst gerechtelijk te vervolgen, maar Jan liet zich niet meer zien. Barbara werd in het gasthuis opgevoed en op haar vijftiende naar het weeshuis in Buren gestuurd omdat er teveel kinderen in het gasthuis waren en Buren onderbezet was.

Indemniteit was vaak een heikel punt voor IJsselstein. In 1755 kreeg het Ewouds bericht van het diaconie-armbestuur van Schiedam met de mededeling dat de IJsselsteinse Adriaantje Smitman tot armoede was vervallen. Adriaantje was een 'bedroefde weduwe', oud, blind en ziek⁴². Schiedam diende een rekening in van 4 jaar zorg, bedragende bijna f 85,-, maar het Ewouds reageerde maandenlang niet, schreef toen dat men zich de zaak niet herinnerde, dat een brief was kwijtgeraakt en dat het een zaak voor de magistraat was. Schiedam stuurde een kopie van de akte van indemniteit uit 1741 en voelde zich beledigd. Het Ewouds voelde zich ook beledigd omdat men vier jaar lang niets gehoord had en gebleken was dat de kosten voor Adriaantje behoorlijk aan het oplopen waren. Ondertussen had Adriaantje Schiedam 'gesmeekt en gebeden' om onderhouden te blijven worden. Eindbericht was dat Schiedam een dreigbrief schreef waarin tot betaling werd gemaand, anders zou Adriaantje worden teruggestuurd. Het Ewouds antwoordde dat er niet meer dan 12 stuivers per

week zou worden betaald, de gangbare vergoeding voor een diaconie-arme. Hoewel deze zaak in principe onder de kerkenraad als diaconiebestuur viel, werd het door de superintendenten van het Ewouds behandeld omdat het een zaak van indemniteit betrof die tot de competentie van de wereldlijke overheid behoorde.

DAGELIJKSE GANG VAN ZAKEN.

Wie in het gasthuis zat was niet per definitie arm. Als men op zijn oude dag wel geld bezat maar geen familie (of juist een rijke familie) kon men zich als provenier inkopen. In deze tijd was het aantal proveniers zeer gering te noemen. Stierf de provenier zonder erven dan ging de nalatenschap volgens versterfingsrecht naar het gasthuis. Provenier is 'kostkoper', vandaar het gezegde: 'hij heeft zijn kostje gekocht'.

De meerderheid bestond in de eerste plaats uit ouderen, dan kinderen, zieken en gewonden. Werklozen, daklozen en een enkele geesteszieke werden van tijd tot tijd gealimenteerd. Afgezien van de bejaarden was hun verblijf altijd tijdelijk. Ook kwamen er van tijd tot tijd passanten langs met een briefje van een andere diaconie of een bedelbriefje. Zo kreeg in 1758 een vrouw die de gevangene van Algerijnse piraten was geweest 5 gulden en 5 stuivers uitbetaald ⁴³. Bedelarij en prostitutie werden overigens ten strengste afgekeurd en men liep het risico direct de Baronie te worden uitgezet.

Vergeleken met de moderne tijd was het gasthuisregime zeer streng te noemen. Reglementen (die tientallen artikelen gingen tellen) werden volgens het principe van gewoonterecht door het bestuur opgesteld: was er een mistoestand, een nieuwe situatie of een lacune ontstaan, dan werd er in de vergadering over besloten en werd het als item in een volgend reglement opgenomen. Strikte gehoorzaamheid was verschuldigd aan de binnenvader en -moeder. Deze mochten niet kwaad bejegend worden. Zonder hun toestemming mocht men het gasthuis niet uit. Het gasthuis had een duidelijk stichtend doel dat mede door arbeid van de bewoners bereikt kon worden. Vanouds moest een kwart van de inkomsten die buitenshuis werden verdiend aan de vader worden afgestaan. Wie dat geld voor zichzelf hield stond een celstraf op water en brood te wachten.

De dagelijkse maaltijden waren omstreeks 1740 als volgt geregeld: ontbijt met koffie en thee van 8 tot 9 uur; middagmaal van 12 tot 1 uur; koffie- en thee-uurtje om 4 uur en avondeten tussen 8 en 9 uur. Het ontbijt bestond uit boterhammen of een stuk brood met zoetemelkse kaas. Bij de lunch werden boterhammen met komijnekaas geserveerd en bij het diner boterhammen met kaas. Wie te ziek was mocht na toestemming van gashuismeester of buitenmoeder lichtere kost hebben.

Wanneer sommige etenswaren te duur werden mocht de moeder het menu veranderen. Sterke drank en roken was verboden. Om 9 uur werden de lampen gedoofd en moest iedereen op bed liggen.

MENU VAN HET EWOUDES

In het voorjaar: op zondagmiddag boekweitse koeken met stroop, wie geen stroop lust mag er boter op smeren; rest van het jaar bonen, wortelen, kool of knolletjes, gekookt in vleesnat. Indien er pekervlees wordt gekookt wordt deze opgediend met appelen, knollen of 'potjebeuling' (rolpens ? leverworst in het zuur ?)

- Zondagavond:* zoete melk met gepelde gerst, rest van het jaar karnemelk met gepelde gerst (is gortepap).
- Maandagmiddag:* grauwe erwten (kapucijners) met vet en reuzel, rest van het jaar koud vlees (rund, schapen of varken) met witte bonen of zure saus; indien pekervlees dan met wortelen.
- Maandagavond:* karnemelk met gepelde gerst, rest van het jaar gepelde gerst en zoete melk.
- Dinsdagmiddag:* grutten met vet en stroop, rest van het jaar witte erwten met vet.
- Dinsdagavond:* zoete melk met gepelde gerst, rest van het jaar is dit met karnemelk.
- Woensdagmiddag:* witte erwten met dobbelsteentjes gekookte rookspek, rest van het jaar grutten met vet en stroop.
- Woensdagavond:* karnemelk met gepelde gerst, rest van het jaar is dit met zoete melk.
- Donderdagmiddag:* grutten met vet en stroop, rest van het jaar grauwe erwten met vet en reuzel.
- Donderdagavond:* altijd boerenkandeel (eieren, suiker en kaneel vermengd met wijn, bier of melk).
- Vrijdagmiddag:* grauwe erwten met vet en reuzel, rest van het jaar grutten met vet en stroop.
- Vrijdagavond:* zoete melk met gepelde gerst, rest van het jaar met karnemelk.
- Zaterdagmiddag:* grutten met vet en stroop, rest van het jaar witte erwten met vet.
- Zaterdagavond:* karnemelk met gepelde gerst, rest van het jaar met zoete melk.

Onder de paupers bevonden zich ook wees- en andere kinderen die door de ouders wegens geldgebrek niet konden worden onderhouden. Dat er ook andere redenen waren om kinderen hier onder te brengen, blijkt uit het volgende.

Op 4 maart 1728 deed het gerecht van IJsselstein uitspraak in een geschil dat door ene Jacob van Os ten behoeve van zijn dochter was aangespannen. De gedaagde was Teunis Jorissen Both. Jacobs dochter Steventje, destijds in Utrecht wonende, was in 1717 gehuwd met de IJsselsteiner Gerrit van den Brinck. Al voor haar huwelijk had zij twee onechte kinderen ter wereld gebracht. Het huwelijk zal door haar flirterig gedrag niet al te gelukkig zijn geweest. Kort na Gerrits overlijden (rond 1723?) verleidde Steventje de jonge

knaap Teunis Both en raakte zwanger. Het is aardig om de excuses van Teunis hiervoor te lezen: hij paste 's nachts voor zijn oom op, die portier van de IJsselpoort was. Steventje stond voor de poort en riep telkens met een andere stem dat er volk was, zodat Teunis steeds naar beneden moest om te kijken wie er was. De knappe Steventje kwam naar boven en wist Teunis, die zonder twijfel zijn drankvoorraad had aangesproken, te verleiden. Omstreeks 1725 beviel zij (in het geheim) van het kind, dat wellicht op de stoep van het gasthuis te vondeling werd gelegd. Het gasthuis voedde haar kind op en is er achter gekomen wie de werkelijke vader en moeder waren. In oktober 1727 werd Steventje, die alweer hoogzwanger van Teunis was, wegens haar 'onordentelijk leven ende ontugtigen wandel' direct de Baronie uitgezet. Teunis, op de hoogte van een mogelijk proces, werd die maand nog op eigen verzoek door de drost verhoord, en stemde toe tot een huwelijk met Steventje. Tevens werd hij veroordeeld om de alimentatiekosten die het gasthuis in die jaren aan het kind had besteed te vergoeden, alsook de meerdere kosten die 'door zijn onwilligheid soude komen te vallen.' Maar Both bleef onwillig en reageerde maandenlang nergens op. Toen de gerechtsbode op 15 december bij huize Both aanklopte om het vonnis mede te delen, deed moeder (tante?) Both open en zei: "*Als hij thuijs kompt sal ik het hem seggen*".

Na twee dagen geen bericht te hebben gehad, kreeg de bode de boodschap mee dat Theunis binnen 24 uur voor het gerecht moest verschijnen. Dus toog de bode weer naar het huis, waarop Geertje Both weer open deed met hetzelfde verhaal. Het moge duidelijk zijn dat de ondeugd naar zijn verbannen geliefde was vertrokken. Daarop werd Teunis op 23 december bij verstek veroordeeld. Wat er intussen met het kind gebeurde, is onbekend. Ruim een jaar later, in februari 1730, schreef Steventje dat ze weer zwanger was van Teunis, maar dat ze inmiddels-na lange tegenwerking van hem- in ondertrouw waren gegaan. Ze verzocht het gerecht om weer naar IJsselstein te mogen terugkeren, wat haar inderdaad werd toegestaan. Het echtpaar leefde daarna in armoedige omstandigheden. Teunis werd in 1739 opgepakt wegens illegaal vissen en kon pas na een smeekbede van Steventje aan prinses Maria-Louise uit het gevang komen.

Het armenhuis had ook de taak voor zeer jonge kinderen te zorgen, die om allerlei redenen binnenkwamen. Een schrijnend geval is dat van het baby'tje Arnolda. Rond de jaarwisseling 1740/1741 overleed Nolletje (Arnolda) Tijnnagel in het huis van de schout, waar ze dienstmeisje was geweest. Zoals veel voorkwam in die tijd overleed ze kort na de bevalling. Ze kon nog net op de indringende vragen van de vroedvrouw antwoord geven op de vraag wie de vader was. Het kindje, een dochter, werd gezond en wel geboren en Arnolda werd op last van de gasthuismeester begraven. Het enige dat ze achterliet waren haar kleren, die door het gasthuis prompt werden verkocht om daarmee het kind een tijdje te kunnen onderhouden. Besloten werd het kind te dopen en voor de minste kosten uit te besteden.

Na de doop werd het Arnolda genoemd, naar haar overleden moeder. Ze werd daarna door de gasthuismeester bij wijze van noodoplossing naar de vrouw van Jan van Tonderen gebracht, die daarvoor de eerste week 1 gulden rekende en de

volgende weken 18 stuivers. Het gasthuis zat met het kind opgescheept. Gevraagd werd aan de dominee of hij de kerkenraad ertoe kon brengen toestemming te geven voor uitbesteding van het kind (dit was verplicht volgens de conventie van 1739).

De kerkenraad liet weten dat de superintendenten tegen de persoon die Nolletje als vader had opgegeven een proces moesten aanspannen. Het gasthuis beloofde dat. De vader was ene Jan van Os, die tijdelijk afwezig was. Volgens de regels moest hij opdraaien voor de kosten die aan Arnolda werden besteed. In de zomer van 1741 was hij weer thuisgekomen en ontving het gasthuis de volgende brief van diens vader, Willem van Os (in moderne bewoordingen omgezet):

“Aan de heren opperarmmeesters. Geeft ootmoedig te kennen Willem van Os dat hij met droefheid en leedwezen vernomen heeft dat een zekere vrouw genaamd Nolletje, geboren in Wageningen, en die als dienstmeisje bij de heer schout heeft ingewoond, van een onecht kind bevallen was. Toen ze kort na de bevalling op sterven lag heeft ze in barensnood mijn zoon, Jan van Os, als vader genoemd. Ook heb ik gehoord dat de gasthuismeester mijn zoon had aangesproken om de alimentatie van het kind te betalen en dat hij hem anders voor het gerecht zou dagen. Ofschoon mijn zoon bij hoog en laag heeft ontkend enig seksueel contact met deze vrouw te hebben gehad en daar een eed op zou zweren, toch ben ik bang dat hij wegens zijn jonge jaren soms niet genoeg nadenkt over de zwaarte van een eed. Om die redenen wil ik u verzoeken, dat mocht mijn zoon tegen de verwachting in toch vader van het kind blijken te zijn, dat hij ook dan niet in staat is om het te onderhouden. Wilt u daarom laten besluiten mijn zoon ongemoeid te laten, waarbij ik aanbied, om alle moeilijkheden te voorkomen inzake te ondernemen actie tegen hem, 60 Karolusgulden te betalen aan het Gasthuis”.

Het gasthuis liet alle bezwaren direct vallen en inde het geld. Een jaar later was het kind nog steeds niet in het gasthuis aanwezig omdat er zieken waren aan wie de binnenmoeder veel tijd moest besteden. Ook kreeg het kind nog borstvoeding van vrouw van Tonderen. Enkele weken later werd het kindje toch toegelaten en verdwijnt zij definitief uit de notulen.

Zeer jonge kinderen vormden dikwijls een probleem. De binnenmoeder draaide voor de verzorging op en de eerste jaren zouden het alleen maar lastposten zijn. Sedert 1619 bestond er een Hervormd weeshuis te Buren waar het Ewouds een moeizame relatie mee had. Buren stelde zich star op. Kinderen moesten een economisch (lees: nuttig) potentiëel bezitten. Ze mochten niet te jong, ziek of gehandicapt zijn. Het gasthuis moest soms met de stichtingsakte uit 1619 schermen om het weeshuis van zijn gelijk te overtuigen. De cruciale passage was deze:

19.
Het in 1613 door
Maria van
Nassau gebouw-
de weeshuis te
Buren.

"(in het weeshuis zullen ontvangen worden) twaalf weeskinderen, de helft knegtkens en de helft meiskens, in egte geboren en gekomen van eerlijke, vrome ouders, ondersaten onser steden, graafschappe van Buiren, Leerdam, IJsselstein, en Acquoj, geen middel hebbende hare kinders selfs te onderhouden, ten ware wij uit gratie bij speciale acte andere geliefde te admitteren. Item dat de voors. twaalf ofte daarna enige andere weeskinderen in't voors. weeshuis niet en sullen aangenomen nog ontvangen mogen worden dan daartoe alvorens geadmitteert sijnde bij ons ofte onse nakomelingen graven en gravinnen van Buiren" 44.

Pas nadat Maria-Louise van Hessen-Kassel, de gravin van Buren en altijd behulpzame 'tante' van IJsselstein, tussenbeide kwam moest Buren buigen. Andere kinderen hadden meer geluk. Rond 1726 bracht Liesbeth van Alphen haar jonge kinderen wegens armoede naar het gasthuis. De vader, Jan Hendrik Keller, voer voor de West-Indische Compagnie. Op de terugreis uit West-Indië overleed hij aan boord en werd het gasthuis op de hoogte gesteld. Zijn weduwe Liesbeth hertrouwde het jaar daarop, maar overleed nog geen drie maanden later. De gasthuismeester toog naar het kantoor in Amsterdam waar hij te horen kreeg dat Jan zijn gage, stofgoud en 2 gouden munten aan zijn kinderen had nagelaten. Hiervan werd f 403,- door het gasthuis op rente gezet, welke rente jaarlijks voor de weeskinderen werd gebruikt. In 1744 was er nog maar een kind in het gasthuis, Liesbeth, die meerderjarig geworden was. Na aftrek

van al de kosten die voor de andere kinderen waren uitgegeven kreeg zij ruim f 70,- mee, wat een heel kapitaal was.

Met bepaalde ziektegevallen wist het gasthuis geen raad, zoals de geschiedenis van Johannes van Graften aantoonde.

In de koude januarimaand van 1753 werd de zwaar zieke Hendrik van Graften naar het gasthuis gehaald, waar hij kort daarna overleed. Hendrik had een zoon Johannes, een arme drommel van een jaar of 25 die aan toevallen leed. Johannes ging ook naar het gasthuis, maar na een paar maanden al rapporteerde de gasthuismeester dat hij vanwege zijn *'kranksinnigheid en troebelen in desselfs harsenen'* in het gasthuis niet te handhaven was. Besloten werd om hem bij wijze van noodmaatregel bij een boer in de Achtersloot uit te besteden. De boer kreeg er wekelijks 26 stuiver voor, in ruil waarvoor hij Johannes een slaapplaats, eten, wassen en verstellen van zijn kleren moest bieden. Die zomer bleek het fout te gaan, want Johannes moest constant in de gaten worden gehouden opdat hij tijdens zijn epileptische aanvallen niet in de sloot viel en verdronk. Boer Van Keulen kon dat niet opbrengen en bracht Johannes terug naar het Ewouds. Het bestuur verzocht daarop de schout of hij in de plaatsen van de Utrechtse heuvelrug, destijds nog uitsluitend heidegebied en geheel zonder gevaarlijke sloten, niet een armbestuur kon vinden dat Johannes wel wilde opnemen. Na diverse maanden van tevergeefs heen en weer reizen naar Driebergen, Soest en Doorn werd de schoenlapper Aart Schouten in Woudenberg bereid gevonden Johannes op te nemen. Aart bleek volgens het Woudenbergse armbestuur een nuchter en goedaardig man te zijn die alleen met zijn vrouw woonde en door de week altijd thuis was. Aart had meer met het bijltje gehakt en had tot tevredenheid van allen reeds diverse armen in zijn huis geherbergd. Maar toen hij aandrang op een lichamenlijk onderzoek van Johannes en vervolgens bleek dat hij aan de vallende ziekte leed, weigerde hij resoluut. Het Ewouds wist twee getuigen op te roepen die verklaarden dat Johannes een goeie jongen was die nooit moeilijkheden had veroorzaakt. Hierdoor wist men Aart over te halen, niet nadat hij wantrouwend geëist had in goed zilvergeld uitbetaald te worden. In oktober werd een contract getekend dat Aart per jaar 75 gulden zou krijgen, wat toch nog duurder was dan uitbesteding aan boer Van Keulen. Johannes moest zijn bed, lakens en dekens meebrengen. Mochten zijn kleren verslijten, dan zou het gasthuis nieuwe sturen, alsook stof om deze te verstellen. Voorts kreeg hij een akte van indenniteit mee, wat betekent dat het dorp Woudenberg niet voor de kosten zou opdraaien wanneer Johannes op straat kwam te staan en tot armoede zou vervallen. Aan Aart werden wekelijks 2 stuivers uitbetaald, tabaksgeld voor Johannes, mits die maar hard genoeg zou werken als schoenlappersknecht en zich goed zou gedragen (dit ondanks de getuigenverklaring!). Aart beloofde om Johannes eten, drinken, slaapgelegenheid en wasgelegenheid te geven, zijn vrouw zou zijn kleren verstellen.

Uit de laatste decennia van de 18de eeuw zijn er berichten dat er enkele mensen wegens "sinneloosheid" naar het krankzinnigengesticht ("sinnelooshuis") in Den Bosch werden gebracht. Deze arme mensen kregen, evenals Johannes,

voor ongeveer f 30,- kleding mee (Hermien van den Berg in 1771, Aaltje de Ronde in 1774, Aart van de Wiers in 1774).

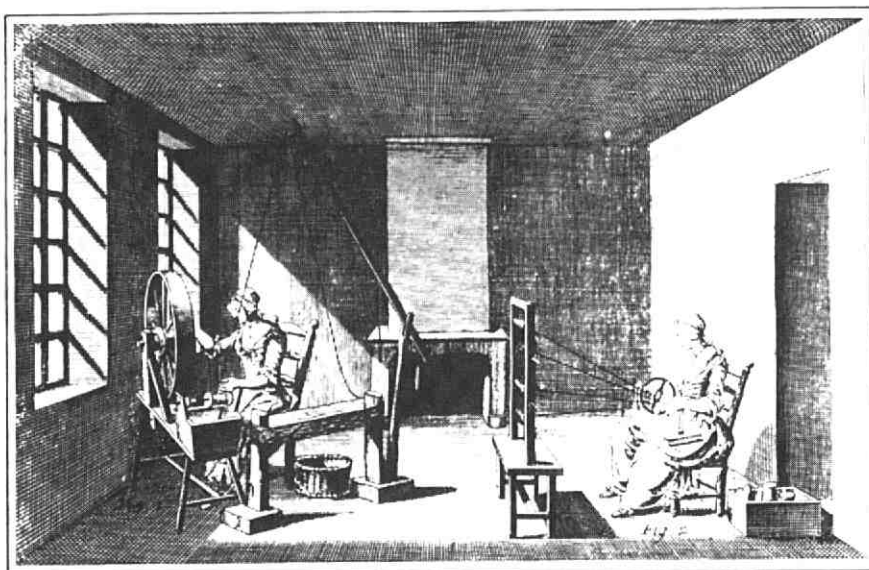
3.3 DE GASTHUISECONOMIE

Het laatste kwart van de 17de eeuw was een tijd van jaarlijkse tekorten, die niet meer met collecten konden worden aangevuld. In 1688 werd van de diaconie f 1000,- geleend om de nadelige saldi van de jaren 1674, 1675, 1678 en 1685 op te vullen. De diaconie leende uit tegen vijf procent, later tegen vier procent rente. De oplossing voor dit financiële probleem kwam in de vorm van de grote verkoop van gasthuisland in het jaar 1700⁴⁵.

De grondprijzen waren stijgende en andere steden gingen ook over tot verkoop. In totaal werd 71 1/2 morgen land geveild, wat f 25.500 in het laatje bracht. Het gasthuis behield zelf 11 morgen land, dat in tijdpacht was uitgegeven, alsmede enige kleine erfpachten. Deze pachtinkomsten daalden van bijna negenhonderd tot nauwelijks driehonderd gulden per jaar.

Gedurende de 17de eeuw werd er voor het eerst op bescheiden schaal belegd. Dit gebeurde in de vorm van obligaties, dat zijn verhandelbare schuldbewijzen. Instellingen waren altijd op zoek naar geld en particulieren en andere instellingen zagen hier een beleggingsmogelijkheid. In de 17de eeuw belegde vooral het kapittel van Oudmunster in Utrecht enkele duizenden guldens in 'de IJssel' (dat is: de Lopikerwaard/Baronie van IJsselstein) en het schoutambt van IJsselstein. Deze twee instellingen beheerden het belegde geld en keerden jaarlijks een rente uit aan Oudmunster, welk geld o.a. werd gebruikt voor de vicarie en de armen van het kapittel. Na de grote veiling van gasthuisgoed in 1700 beschikte het gasthuis over veel geld, dat gebruikt werd om de hoofdsommen van obligaties, die verschillende instellingen 'sprekende' hadden op de Baronie met de nog verschuldigde renten ineens af te lossen. Deze obligaties werden door de rentmeester van de baron aan het gasthuis verhandeld, zodat het gasthuis in het vervolg jaarlijks de renten inde. Dat kostte het gasthuis ruim f 15.500,-. In korte tijd voerde het gasthuis een actief beleggingsbeleid, dat kort na de veiling al resulteerde in een uitgezet kapitaal van enkele tienduizenden guldens. Dit kapitaal vormde in beginsel een reserve voor diverse grote en te verwachten uitgaven, zoals calamiteiten, verbouwingen enz., maar zou in de praktijk nooit worden aangesproken. Gedurende de gehele 18de eeuw zorgden deze renten voor ruim de helft van de gasthuisinkomsten zonder dat het hoofdbedrag (dat opliep tot bijna f 33.000,-) behoefde te worden aangesproken.

Naast het caritatieve element was het gasthuis natuurlijk ook een reservoir van goedkope arbeidskrachten die volgens beleid van de superintendenten zo snel mogelijk nuttig werk moesten doen en uitbestede moesten worden. Hiertoe bood de nijverheid een gelegenheid. Stond Montfoort in deze tijd bekend om zijn knopendraaiers en Oudewater om zijn lijnbanen, in IJsselstein was er eigenlijk niets voorhanden dat tot werkverschaffing kon dienen. In dit gat sprong de zijdenijverheid.

20.

Het spinnen van zijde in de 18de eeuw (bron: D. Diderot, Encyclopédie).

De zijdenijverheid was rond 1650 in Amsterdam begonnen, maar kreeg een extra impuls door de aanhoudende oorlogen die Frankrijk voerde. De aanvoer van zijde aldaar stagneerde, de vraag naar goud en zilver bleef in die eeuwen groot en Nederland greep zijn kans. Bovendien waren protestanten met een industriële achtergrond door de Franse koning het land uitgezet en naar de Republiek gevlucht, zodat kennis van zijdebewerking aanwezig was. Doopsgezinde families voelden zich bij deze Fransen betrokken en werden groot in de zijdehandel. Vestigingen in Amsterdam en Haarlem volgden snel. De arbeid binnen de zijderederij was intensief en de ondernemers konden daarom goedkope arbeidskrachten gebruiken. Zo was het stadszijdewindhuis in Amsterdam speciaal opgezet als werkverschaffing. Vanuit Amsterdam werd er in Utrecht een zeer moderne rederij opgezet waar reeds in 1663 de bededen van de diaconie en aalmoezenierskamer hun kinderen de *'draperije ofte zijdewinderije'* moesten laten leren⁴⁶.

De zijderederij was een moeilijk en precies vak. Ruwe zijde werd vooral uit Italië aangeleverd waarna het afgewonden, gereinigd, gesponnen, getwijnd, verhandeld, geverfd en geweven moest worden. Hiervan werden zijden lakens gemaakt.

Op nieuwjaarsdag 1698 werd door de IJsselsteinse magistraat aan Jan Meijer, meesterknecht van Johan Rademaker Daniëlszoon en Antonie Aukema, octrooi verleend om als monopolist een zijdewinderij te beginnen in het voorste gedeelte van het Ewouds. Rademaker was zijdekoopman in Amsterdam en Aukema wellicht zijn zakenpartner. Het octrooi gold voor dertig jaar maar zou na afloop wegens gebrek aan ondernemers niet worden verlengd. In 1705 werden Rademaker en Aukema om onduidelijke redenen op dezelfde voorwaarden opgevolgd door de Amsterdamse zijdereder Jacob Teyler jr. Zijn meesterknecht of werkopzichter was Steven Biljard, gezien zijn naam waarschijnlijk een

Franse Hugenoot ('Stéphane Billard') uit Culemborg⁴⁷.

Deze winderij heeft 31 jaar bestaan, van 1698 tot 1729. Teyler huurde het deel van het Ewouds voor f 30,- per jaar en huurde voor zijn opzichter een naastgelegen huis en hofje van het gasthuis. Na 1729 bleef die daar wonen voor f 28,- per jaar.

Over de droevige omstandigheden waarin men moest werken zijn we ingelicht door een brief die Jacob Teyler jr. in 1715 aan de IJsselsteinse magistraat schreef over het loon dat hij de arbeiders in zijn winderij moest betalen, het zogeheten 'windloon.' Teyler zal de vader zijn geweest van de beroemde Pieter Teyler van den Hulst (1702-1778), een doopsgezind zijdefabrikant uit Haarlem, grondlegger van de Teyler Stichting aldaar. Jacob bezat alle kenmerken van een pre-industriële.

Dat er in het oude, vervallen kloostergebouw een zijdewinderij is geweest klinkt nauwelijks voorstelbaar. Toch zaten in het voorhuis een generatie lang weeskinderen vlak achter de ramen zijde af te winden.

Het zijdewinden was een onderdeel van de zijderederij en had wel iets weg van het werk dat op een touwslagerij werd gedaan. Strengen bestaande uit draadjes ruwe zijde, werden in balen aangeleverd en moesten, na gesorteerd te zijn op fijnheid en kwaliteit, op haspels of pijpen worden gewonden en gesponnen. Daarna werden ze gereinigd en samengevoegd (getwijnd). De draden werden weer tot strengen verenigd (geweven) en waren dan pas klaar om verhandeld te worden. In IJsselstein moesten de mensen de garenstreng op schijfspoelen winden. Dit gebeurde met een spoelrad.

Alleen in de moderne rederij bezat men een grote mechanische spoel- en afhaspelinrichting. De strengen werden vanaf een 'Spaanse bank' langs een ringdraadleider, aan een lange stok met tegengewicht, op een spoelrad met schijfspoelen gesponnen. De zijdewinder zat op een stoel, draaide met de rechterhand het spoelrad en bewoog met de linker de draad langzaam heen en weer om de draad op de spoel van de ene schijf naar de ander te leiden en weer terug, totdat de spoel vol was. De lange stok met draadgeleider was nodig om de garenstreng zonder veel moeite van twee halfronde plaatjes te kunnen afwinden. Wellicht werd er in IJsselstein ook 'gedoubleerd', dwz. het samenvoegen van twee of meer zijden draden al naar gelang de gewenste garendikte. Dit gebeurde met behulp van een spoelapparaat of spoelrad dat op een bankje stond en op de schoot kon worden genomen. De spoeler draaide met de rechterhand het apparaat en met de linker geleidde hij de garens, komende van een spoelenrekje voor hem, tussen de spoelschijven⁴⁸. Het was een precies werk dat in daglicht gedaan moest worden, dus in een ruimte met grote ramen (zie de illustratie).

Dit geestdodende, veel concentratie eisende werk werd dus door kinderen gedaan. Hoe wrang klinkt dan de brief van Teyler waarin hij op verontwaardigde toon schrijft dat hij de kinderen in zijn bedrijf in Culemborg nog minder betaalt dan die in het Ewouds en dat Amsterdam nog goedkoper is omdat hij daar zelf toezicht houdt en de kinderen niet, zoals in IJsselstein, broddelwerk leveren, de zijde scheuren en het werk verwaarlozen. Bovendien trad bij ver-

voer ook nog eens schade op en moest er hier belasting op vracht, brieven, porti en vervoer worden betaald. Teyler moest om produktietechnische redenen 25 wielen draaiende houden, dus constant 25 kinderen aan het werk houden. De kinderen waren alle jongens tussen de zes (!) en vijftien jaar en verdienden tussen de 4 en 16 stuivers per week. Lammertje van zes kreeg 4 stuivers in zijn handje en Jan van vijftien mocht 16 stuivers in zijn zak stoppen, waarvan ze een derde mochten houden. De rest ging naar het gasthuis. Ze werkten twaalf uur per dag behalve 's zaterdags.

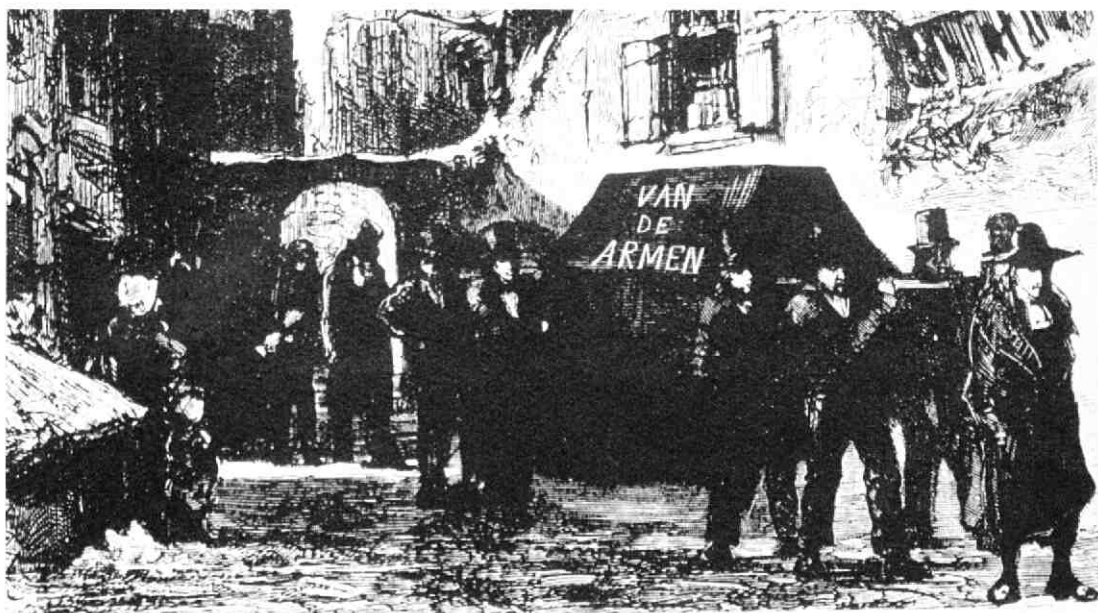
Teyler beklagde zich dat er vier jongens alleen 's winters werkten, één naar school moest en één slechts vijf dagen kon werken. In Culemborg was het nog erger, daar zaten heel jonge meisjes voor een paar stuivers aan het wiel te draaien. Over de bemoeizucht van IJsselstein, dat protesteerde omdat hij veel te weinig loon betaalde, schreef hij gebelgd:

"(het is) buijten mijn maght en schuld dat baat soekende menschen somtijts de gemeente onrustig maaken met ongeoorlooft werk en meerder loon als volgens 't octroij werd gerequireert (=vereist)...die bij slechte tijden wegblijven terwijl ik dan vast gehouden ben om ten minsten voor vijfentwintig wielen de kinderen in 't werk te houden, tot mijne schaade" ⁴⁹.

Vanaf 1715, toen er vrede met Frankrijk was gesloten en de handelscontacten werden aangehaald, ging het achteruit met de Hollandse zijdenijverheid. De Duitse concurrentie deed deze na 1725 de das om en betekende het einde van de slavennijverheid in het gasthuis. Vanaf deze tijd zien we dan ook dat de con-

21.
Het weeshuis te Buren fungeerde tot 1971. Tot 1951 droegen de kinderen een uniform met op de mouw een oranje hoofdletter M (Maria van Nassau).

tacten met het weeshuis in Buren worden aangehaald om de kinderen aldaar te plaatsen. De touwslagerij kwam in de 18de eeuw om concurrentieredenen niet geheel van de grond en bleek onvoldoende werk te kunnen verschaffen, zodat er buiten de plaatselijke ambachtsbeoefening maar weinig mogelijkheden overbleven. De opkomende 'hoepelbuigerij' bood nog te weinig werkgelegenheid.

In 1739 was de nieuwe baroniale korenmolen de Windotter gebouwd. De molenaar moest om de drie jaar (of een veelvoud daarvan), bij het ingaan van de nieuwe pacht, f 10.13,- (= 10 gulden en 13 stuivers) aan de rentmeester ten behoeve van het gasthuis betalen. In 1745 wist men hier niets meer van af omdat het slecht geadministreerd was, maar toen de pacht vernieuwd werd kwam het in herinnering en moest de molenaar weer betalen.

Het gasthuis bezat krachtens herhaalde resoluties (bekend zijn die van 1731 en 1767) het alleenrecht binnen het schoutambt om rouwkleiding te verhuren. Het Ewouds verhuurde eind 18de eeuw een deftig rouwkleed voor f 6,-, een modale voor f 4,- en een armoedige voor f 2,-, alsook 69 rouwmantels die voor 5 stuivers het stuk verhuurd werden⁵⁰. Jaarlijks werd hier door de IJsselsteiners veel gebruik van gemaakt.

In de vroege 18de eeuw werden er ook baarkleden verhuurd, in vier kwaliteiten: gratis/armenkleed, slecht of klein, middel en best. Over de jaren 1728-1732 is bekend voor wie deze gehuurd werden. Dit geeft een indicatie van de armoede of welstand van de begraven IJsselsteiners. Voor de 175 personen die tussen 5 december 1728 en 11 november 1732 begraven zijn, werden 3 armenbaarkleden gehuurd of gratis verstrekt (1,8 %), 58 slechte of kleine kleden (33 %), 50

22.
**Armenbegravenis
 rond 1800.**
**Houtgravure van
 Smeeton Tilly
 (Rijksmuseum
 Amsterdam).**

van middelste kwaliteit (28,5 %) en 43 beste kleden (24,7%).

Er werden 21 (12 %) kinderen/volwassenen zonder baarkleed begraven. Ruim een derde van de bevolking kan dus arm of weinig bemiddeld worden genoemd. Deze periode was er nog een van relatieve welstand! Rond het midden van de eeuw waren er enkele tientallen bedeeden. Na 1775 vond er een nog grotere tweedeling plaats door instroom van rijke renteniers en een verslechterde economische situatie.

DE BEWAARKAS

Bij de conventie tussen gasthuis en diaconie van 20 oktober 1738 was goedgevonden dat alle kosten, lasten en uitgaven gezamenlijk zouden zijn en door beide instellingen gedragen zouden worden, naar verhouding van ieders inkomsten. Vanwege moeilijkheden met de financiële berekeningen werd in april 1749 afgesproken dat de saldi van beide rekeningen gelijk zouden worden verdeeld. Aldus werd op 7 november 1750 op voorstel van drost De Beaufort een 'conservationskas' opgericht en werden in het vervolg uit die kas de tekorten betaald en de winsten daarin gestort. Eén sleutel van de kas beruiste bij de kerkenraad, de andere bij de superintendenten. Bij conventie van 30 mei 1763 werd bepaald dat wanneer de kas tot f 10.000,- zou zijn aangegroeid elk van beide partijen daaruit f 3000,- zou mogen halen. Bij beslissing van 2 januari 1770 werd nader bepaald dat die f 3000,- plus rente door elke partij als vrij eigendom mocht worden beschouwd en niet in de rekening van iedere partij zou hoeven te worden verantwoord. Dit was de zogeheten 'lichting' van 2 x f 3000,-. Wel moest dat bedrag intact blijven en mocht het niet vervreemd worden (dwz. aan derden worden verhandeld). Tot 1780 had zo'n geval zich nog niet voorgedaan. Naast de batige saldi van de diaconie (die van het gasthuis waren altijd nadelig) bezat de bewaarkas voor enige duizenden guldens aan uitstaande obligaties.

Bij conventie van 1817 (art. IV-2) werd het restant van de bewaarkas in het fonds van het gasthuis gestort en vervolgens opgeheven. De bewaarkas zorgde voor financiële rust en fungeerde als geldbuffer.

4. DE BATAAFSE EN FRANSE TIJD, 1795 - 1813.

In deze vrij korte periode vonden er ingrijpende ontwikkelingen op diverse niveaus plaats. Aan de ene kant was het een revolutionaire tijd, aan de andere kant ook een tijd van behoud van de dingen uit het verleden, zij het onder een andere naam. Heftige woorden mondden zelden uit in geaccepteerd beleid.

In januari 1795 kwamen de Fransen IJsselstein binnen. Een deel bleef in de stad ingekwartierd en de rest vertrok al snel richting Utrecht. Aan het einde van die maand vond de revolutie in IJsselstein plaats. Voortaan was er sprake van een baljuwschap voor de Baronie en een voorlopig gemeentebestuur voor het schoutambt. Prins Willem V werd als baron direct afgezworen en met hem de drost als diens vertegenwoordiger. Een lange periode van touwtrekken

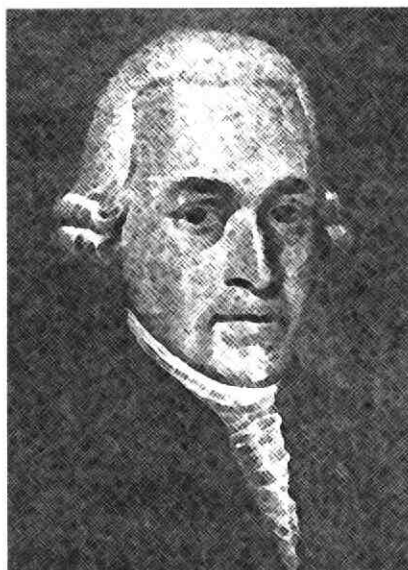
begon over de vraag onder welk gewest de (voormalige) Baronie nu viel. Officieel was dat de provincie Holland, maar het vooruitzicht van hoge belastingen hield de Baronie afzijdig. Omdat er een verdrag met Frankrijk was gesloten, was Nederland tot 1802 in oorlog met de Franse vijanden. Na een korte periode van vrede brak de oorlog in 1803 opnieuw uit, hetgeen in de volgende jaren tot grote armoede van de bevolking zou leiden.

Voor het gasthuis was 1795 een bijzonder jaar. Uitgangspunten van de revolutie waren zaken als de onvervreemdbare rechten van de mens, de soevereiniteit van het volk, de één- en ondeelbaarheid van de staat, vrijheid en volksdemocratie. Er mochten geen privileges van tirannen als Willem V blijven bestaan en de burgerij moest in een democratische traditie opgevoed worden, waarbij de richtlijn een door allen goed bevonden Grondwet moest zijn. De superintendentie, die eertijds aan drost en gerecht toeviel, kwam nu bij het gekozen gemeentebestuur te berusten. Ook de caritas werd nu een ambtelijke zaak, hetgeen onder meer betekende dat degenen, die zich daar mee bezig hielden nu ambtenaren waren.

Dit nieuwe staatsgerichte denken had pas in het midden van de 19de eeuw effect. De Bataafse en Franse tijd is dan ook vooral een periode van ideeën en experimenten geweest, die lang niet allemaal tot wasdom kwamen. Het probleem van de armoede was daar een voorbeeld van en nam eigenlijk alleen maar in complexiteit toe, dit natuurlijk over de ruggen van de betrokkenen zelf. In IJsselstein ontvaardden de discussies over de burgerlijke vrijheden in competentiestrijd en werden de argumenten soms met de vuist op pijnlijke wijze kracht bijgezet!

De gasthuisrekening van 1794 was een dieptepunt en liet een nadelig saldo van over de f 4.000,- zien. Dit deed de kwestie rijzen hoe de diaconie, als partner van de Bewaarkas, deze nadelige saldi kon blijven aanvullen. Maar eerst werden er allerlei verhitte discussies gehouden over de emancipatie van het katholieke volksdeel, dat honderden jaren buiten elke vorm van bestuur en macht was gehouden. Immers, in maart 1795 hadden de Staten-Generaal de vrijheid van eredienst voor alle burgers geproclameerd. Het nieuwe gemeentebestuur (municipaliteit) telde diverse katholieken die zich met recht buitengesloten hadden gevoeld.

Op 4 augustus 1795 ontving de municipaliteit een rekest (verzoekschrift) van maar liefst 75 katholieke personen (waaronder diverse analfabeten), met het dringende verzoek om de Bewaarkas ten behoeve van de katholieke armen aan te spreken, wilden ze niet van de honger omkomen. Men was van mening dat deze kas goed gevuld was. De municipaliteit liet er geen gras over groeien en vaardigde een paar dagen later een speciale commissie uit om een en ander in het Ewouds uit te zoeken. De commissie bestond uit vier heren die de gasthuismeester dringend verzochten om de archiefkast te openen. Men trachtte bewijs te vinden dat het gasthuis vóór de Hervorming door de katholieken was gesticht en dat katholieke armen derhalve toegelaten moesten worden. Eén van die commissieleden was Wolfert Beeldsnijder, een radicale dissenter die in

23.
Wolfert
Beeldsnijder,
1740-1806.
Anoniem doek.

deze jaren de feitelijke macht in IJsselstein zou vertegenwoordigen.

Resultaat van dit bezoek was de conclusie dat er kort na de Hervorming een splitsing tussen de middelen voor diaconie-armen en katholieke armen had plaatsgevonden en dat de laatsten dus geen aanspraak op diaconiegeld noch op het gasthuis konden doen gelden. Beeldsnijder was hier niet tevreden mee en oordeelde dat de stadsregering daar nu over kon beslissen, waarmee hij zich de woede van het protestantse raadslid Willeumier op de hals haalde. In oktober kwam een schrijven uit Den Haag waarin stond dat de municipaliteit zich niet met de publieke armenfondsen mocht bemoeien. Enkele maanden later werd de municipaliteit op last van het Volk van Holland opgedragen in principe alles bij het oude te laten totdat bekend zou zijn hoe de verhouding van de inkomsten van diaconie en gasthuis moest worden en hoe groot de contributie aan de katholieken uit dat fonds moest zijn. De municipaliteit speelde deze opdracht door aan de kerkenraad, die antwoordde dat zij niet bevoegd was tot het nemen van financiële beslissingen.

Bovendien meende men dat protestanten en katholieken niet samen onder één dak konden wonen en dat het gasthuis alleen al aan haar protestante gealimenterden handenvol geld kwijt was. Alimentatie van gasthuisarmen kon in het vervolg alleen geschieden als de diaconie over de helft van het geld in de Bewaarkas kon beschikken.

Het gasthuis schaarde zich achter de kerkenraad en leverde aan de municipaliteit een staat van de gelden in de Bewaarkas. Er bleek ruim f 5.000,- in te zitten, waarvan de helft aan de diaconie-armen toekwam, of zelfs nog meer, omdat de diaconie vanaf de oprichting van de kas bijna f 23.000,- had ingebracht om de nadelige saldi van het gasthuis te compenseren en dit een ereschuld betrof.

Dit alles zinde Beeldsnijderniet. Hij kreeg de kwestie van de katholieken nu in zijn schoot teruggeworpen en voelde zich van overheidswege ook al niet geruggesteund. Inmiddels was hij voorzitter van de municipaliteit geworden en had hij de belangrijkste radicaal, dr. Lycklama, politiek uitgeschakeld. In mei 1796 liet hij gasthuismeester Hugenholtz, tegen wie hij een persoonlijke wrok koesterde, bij zich komen om hem voor een voldongen feit te stellen: er moesten direct zes katholieke armen in het gasthuis worden ondergebracht. Dit bleek een eigen initiatief van Beeldsnijder te zijn, die ondanks aandringen van Hugenholtz weigerde er met de Raad over te vergaderen (overigens bleek de Raad hem van harte daarin te steunen). Beeldsnijder had zelfs de nieuwe binnenmoeder laten halen en haar ernstig vermaand deze katholieken wel te ontvangen en goed te verzorgen. Hugenholtz was furieus en beklaagde zich bij het Provinciaal Comité van Holland, dat zich niet met dergelijke futiliteiten inliet. In juni nam zijn collega-gasthuismeester Van Griethuizen ontslag omdat hij

niet de ambtenareneed wilde afleggen. Regentes mevrouw Beijen had vanwege al deze problemen reeds haar functie neergelegd. Ook Hugenholtz zinde erop ontslag te nemen, maar bleef toch aan omdat hij zich verantwoordelijk voelde voor het gasthuis. Bovendien diende de concurrent zich aan: in augustus verzocht de Raad de katholieke armmeesters om 3 regenten en regentes voor het Ewouds te nomineren, waarvan er twee gekozen zouden worden. Al maanden vóór deze nominatie gedroeg de vrouw van timmerman Van Spanjen zich reeds als regentes en beschouwde zich als opvolgster van mevrouw Beijen. De Kerkenraad weigerde de keuze uit de nominatie te doen, de directie (dagelijkse leiding) werd overgelaten aan de katholieke werkmeid (die de taak van de zожuist overleden binnenmoeder had overgenomen), zodat er sprake was van een merkwaardige patstelling. Een nieuwe katholieke gasthuismeester kwam er niet en Hugenholtz zou tot zijn dood de enige 'directeur' blijven. De zes katholieke bejaarden bleven in het gasthuis. De zeer nadelige rekening van 1795 kreeg Hugenholtz nergens vergoed, hij werd van het kastje naar de muur gestuurd. Met Beeldsnijders macht was het in de zomer van 1798 evenwel gedaan. Tegelijk met de val van het radicale 'Uitvoerend Bewind' vielen ook Beeldsnijder en de zijnen, die in een bron 'geweldenaren' werden genoemd. Hugenholtz werd zowaar tot municipaal gekozen en bleef nog jarenlang een vinger in de gemeentepolitieke pap houden. Dit is het gasthuis uiteindelijk ten goede gekomen. (NB: de revolutie van 1795 werd in 1819 een 'heilloze omwenteling' genoemd.)

In de periode 1795-1803 trad een verslechtering van de financiële situatie van het gasthuis op. De financiële band met de diaconie, die vooral in de Bewaarkas tot uiting kwam, werd op een laag pitje gezet. Goederen en effecten werden verkocht, maar toch bleef een chronisch nadelig saldo optreden. Bovendien verarmde de bevolking, stegen de prijzen en moesten er meer oude lieden worden opgenomen. Dit bracht het gemeentebestuur ertoe om in januari 1803 een voorstel bij het Departementaal Bestuur van Holland in te dienen dat een opvallend modern karakter had. Wegens ambtelijke haarkloverij was dit voorstel in eerste instantie afgewezen, maar werd in oktober van dat jaar toch goedgekeurd.

Het was een voorstel om het gemeentebestuur, gedurende twee jaar (1803-1805) kleine directe belastingen te laten heffen ten gunste van het gasthuis.

Het gasthuis mocht belasting innen van hondenbezitters, van kooplieden, schippers, kermisexploitanten, herbergiers, over begrafenisrechten, op het verhuren van rouwmantels en aan het luiden van klokken. Het was een combinatie van oud en modern. Wegens de slechte financiële toestand werd een verzoek tot verlenging met nog eens twee jaar (1805-1807) gehonoreerd.

Deze belasting vormt een aardig hoofdstuk in de geschiedenis van het Ewouds. Op 20 oktober 1803 had het Departementaal Bestuur van Holland het gasthuis octrooi verleend twee jaar lang een belasting op honden, turf en steenkool te heffen. De honden moesten met loden penningen worden voorzien: alleen al in 1803 werden 16 loodjes gekocht voor een totaalbedrag van f 24,- en 5 stuivers. Voor het ontvangen van deze belastingen moest de onderschout worden betaald (f 23,-), een bedrag dat van de totaalinkomsten van f 230,- werd afge-

trokken. Omdat de inkomsten bleven verminderen werd in november 1805 dit octrooi voor nog eens twee jaar verlengd. Deze keer liep de belasting indirect via de gemeente⁵¹. Onder koning Lodewijk werd dit merkwaardige octrooi ingetrokken. IJsselstein had hiermee niet de primeur op hondenbelasting. Al in 1753 werd ten bate van het weeshuis in Goes een dergelijke belasting geheven. Deze belasting, vermoedelijk afgekeken van Engeland, werd in de Bataafse tijd algemener. Doel was het voorkomen van hondsdolheid. In 1797 begon Amsterdam met deze heffing en Den Bosch volgde in 1804: in deze steden kwamen de inkomsten wederom ten bate van het weeshuis⁵².

Het gasthuis bezat in deze jaren nog maar 11 morgen land dat voor bepaalde tijd verpacht werd. Daarnaast liepen er nog diverse erfpachten die weinig opleverden.

De rekening van 1810 liet een nadelig saldo van bijna zeshonderd gulden zien dat niet meer uit de Bewaarkas kon worden aangevuld. Dit nadelig slot kwam door de vermindering van de inkomsten uit effecten. Het gasthuis had weliswaar bijna f 27.000,- uitstaan, maar dit stond ten laste van de Baronie, en dat was sinds 1798 een opgeheven bestuurseenheid. De financiële afwikkeling van de schulden van de Baronie zou zich jaren voortslepen, tot nadeel van het gasthuis. Normaal werd er jaarlijks meer dan f 1050,- rente getrokken uit deze obligaties, maar in september 1808 had koning Lodewijk Napoleon de gehele schuld van de Baronie per decreet bij de Nationale Schuld gevoegd. Concreet betekende dit voor het gasthuis dat er in de jaren 1809-1813 certificaten of schuldbewijzen werden uitgegeven. Bovendien werd de rente in 1810 door Napoleon getiërceerd, dwz. dat slechts een derde deel van deze certificaten werd uitbetaald. Het gasthuis derfde daardoor jaarlijks f 700,-! Als tegemoetkoming van deze te voorziene problemen schonk Lodewijk tijdens zijn bezoek aan IJsselstein het gemeentebestuur f 2000,- ten behoeve van het gasthuis. Kort daarvoor was het Ewouds al genoodzaakt om het eigen pachtland in zijn geheel te verhypothekeren bij de rijke Evert Paauw in Vleuten, die er jaarlijks 5 % rente van beurde, welk geld het gasthuis bij wijze van aflossing betaalde. Dit bracht direct f 3000,- op maar betekende ook een jaarlijkse uitgave van f 150,-. Het pachtland was in deze moeilijke tijden meer een last dan een lust, de pacht werd vrijwel niet meer betaald. De aflossing aan Evert kon niet betaald worden en de schulden hoopten zich in 1811 op tot meer dan 1450 gulden. Eind 1811 werd deze noodlijdende situatie aan het gemeentebestuur gecommuniceerd, die het gasthuis tegemoet kwam met het bedrag dat de koning in 1808 had geschonken. De vijandelijke sfeer van de jaren 1795-1798 was verdwenen.

De begroting over het jaar 1814 is bewaard gebleven en biedt een aardig inzicht in de situatie van het laatste jaar onder de Fransen. Deze was immers nog in 1813 in het Frans opgesteld. Totale inkomsten bedroegen f 1189,- en totale uitgaven werden geraamd op f 1875,- zodat er een tekort van f 686,- was. De meeste inkomsten kwamen uit de verhuring van land, renten uit obligaties (zij het dat deze getiërceerd waren) en van de diaconie. Het meeste geld was men kwijt aan levensmiddelen, verwarming, belastingen en aflossing. Dat jaar bewoonden slechts 5 diaconie-armen het gasthuis⁵³.

5. NA DE FRANSE TIJD, 19DE EEUW, 1814 - 1900.

5.1 ORGANISATIE

Na de ondergang van Napoleon en de verdrijving van de Fransen werd Nederland een monarchie en werden de gemeenten volgens de nieuwe grondwet georganiseerd. IJsselstein werd in 1814 een plattelandsgemeente binnen de provincie met een benoemde burgemeester en een gekozen raad. Van 1814-1817 vond er een reorganisatie plaats waarna er duoburgemeesters werden benoemd.

In februari 1817 was de tijd rijp voor een nieuwe conventie tussen de stadsregering als superintendenten van het gasthuis en de Hervormde Kerkenraad (zie bijlage 4). Doel was om het algemeen belang van de IJsselsteinse protestantse armen te behartigen door nu goede afspraken te maken. Er werd geregeld wie er nu precies diaconie-armen waren en wie gasthuisarmen. Het gasthuis mocht afhankelijk van de jaarinkomsten een aantal oude lieden, kinderen van 6 tot 10 jaar en zieken herbergen.

Zouden de inkomsten jaarlijks met meer dan f 90,- toenemen dan was het Ewouds verplicht voor dat bedrag naar evenredigheid een extra persoon op te nemen. Alle overige armen zouden door de diakonie bedeed worden, waarvoor een gemeentesubsidie van f 600,- werd gegeven. Belangrijk was dat de diaconie armen in het gasthuis mocht plaatsen mits daarvoor betaald werd. Tot deze categorie behoorden ouderen, wezen en verlaten kinderen. Voor kinderen tussen de 11 en 18 jaar werd niet betaald omdat zij direct door het gasthuis te werk werden gesteld en een kwart van hun loon moesten inleveren.

Werden de diaconie-armen te duur (bijv. door langdurige ziekte) dan nam het gasthuis ze voor f 2,- per week op. Het gasthuis zou door vier regenten bestuurd gaan worden, waarvan er twee uit de stadsregering door dat college zelf werden gekozen, een lid van de kerkenraad werd door de raad zelf gekozen, en een Hervormde protestant, ook te benoemen door de kerkenraad, maar die geen lid van de stadsregering of de kerkenraad zelf mocht zijn. Het voorzitterschap werd roulerend om de drie maanden waargenomen. Verder behoorden tot het gasthuispersoneel een gasthuismeester, een vader en moeder en twee regentessen.

Het belang van deze conventie was groot omdat de overheid hier duidelijk in zijn onmiddellijke caritatieve taak terugtrad en het Ewouds een particuliere instelling van 'weldadigheid' werd.

In februari 1817 waren de volgende personen in het Ewouds aanwezig:

Personeel:

1. Binnenvader Dirk de Jong.
2. Binnenmoeder Jannetje Edelhof.
3. Dienstmeisje voor de kleding Dieuwertje Schik, die Rooms is.
4. Dienstmeisje Aartje Wittebol, ook voor de kleding.

24,
'De gift'.
Tot ver in de
19de eeuw
bestond de
enige hulp aan
minder draag-
krachtigen uit
giften van wel-
doeners die uit
de bovenlaag
van de bevolking
kwamen.
Veelal deden zij
hun werk in de
anonimiteit.

Ouden van dagen:

5. Elisabeth de Jongh.
6. Elisabeth Noordman, weduwe van de koster, die f 75,- per jaar betaalde (was provenierster).
7. Hanna Spijkers, weduwe Aart van Woerden.
8. Jan Schagen, van de diaconie, betaalde f 2,- per week.
9. Louis Egmond, provenier, betaalde 15 st. per week.
10. Dirk Hagemeijer.
11. Willempje Middelkoop, provenierster.
12. Aartje van Nooij, van de diaconie, betaalde 12 st. per week.
13. Jan van Nooij.

Van de 9 gealimenteerde personen waren er 4 gasthuisarmen, 3 proveniers en 2 diaconie-armen. Jan van Nooij was op voorspraak van diaken K. Sanderson aangenomen, maar zijn familie weigerde voor hem te betalen, zodat hij het gasthuis een daalder per week kostte. Daar werd met Sanderson ernstig over gesproken. Besloten werd om een collecte voor Jan te houden bij de Hervormde gemeente, wat voldoende opleverde.

Gasthuismeester was dr. J.B. Snellen, die de in 1816 overleden Johannes Hugenholtz opvolgde.

Het aantal proveniers bleef gering. Zij waren veelal van buiten IJsselstein afkomstig. Kost-en-inwoning en verpleegkosten werden door familie betaald. Ook katholieken mochten provenier worden, maar wel tegen aanzienlijk hogere kosten (f 800,-). De kosten bleven de gehele 19de eeuw vrijwel gelijk. Als

voorbeeld van een kostkoperschap geldt Catharina Langenberg uit Amsterdam die in 1820 verzocht provenierster te mogen worden. De regenten stelden de volgende voorwaarden: ze moest een schriftelijke getuigenis van protestantse gezindheid en goed gedrag overleggen. De kosten waren wekelijks f 3,-, per kwartaal te betalen, waarvoor iemand borg moest staan. Zij moest zich schikken in het normale gasthuisregiem, maar ze mocht wel bij de moeder aanschuiven. De moeder moest een kamertje als woning voor mevrouw Langenberg inrichten.

Voor eigen rekening kwamen kledingkosten, extra medische hulp en alles wat zij meer zou verlangen. Bij intrek moest ze een uitzet meenemen, te weten 4 beddenlakens en 4 slopen, een paar nieuwe gordijnen voor de bedstee, 4 handdoeken en 1 tinnen waterpot. Deed ze dit niet, dan moest ze 4 dukaten (is f 10,-) betalen voor een standaarduitzet. Als ze langer dan een half jaar in het gasthuis bleef zouden haar spullen direct aan het gasthuis vervallen. Catharina had geen verplichting om te werken.

Als voortvloeisel van het patriottisch erfgoed van de jaren 1780 groeide het besef van een nationale volksontwikkeling van de armen, dat gestalte kreeg in lokale takken van de 'Maatschappij tot 't Nut van het Algemeen', hetgeen in februari 1819 leidde tot een gecombineerde IJsselsteinse en Jutfase afdeling. Afdelingsleden hadden bemoeienis met het gasthuisbestuur of waren daar lid van.

De Armenwet, voortvloeiende uit de Grondwet van 1848, werd afgekondigd op 28 juni 1854. Kenmerk van deze wet was dat de overheid zich terugtrok, armenzorg werd overgelaten aan kerken en het particuliere initiatief.

Dit proces was reeds ingezet in 1817. Krachtens artikel 2 van de Armenwet (1854) was het gasthuis een Godshuis (niet zijnde een ziekenhuis of gesticht voor krankzinnigen), behorende tot de instellingen van weldadigheid. Bij een nieuwe conventie van 1859 kwam er een bestuur van uitsluitend hervormde kerkleden en trok de overheid zich volledig terug. De functie van gasthuismeester werd afgeschaft (de laatste meester was misschien G. van Os, nog vermeld in 1852). Na de Franse Tijd kwamen er instellingen van 'Burgerlijk Armbestuur' in gemeenten met meer dan 3000 inwoners. In IJsselstein was dat het geval na 1833.

In 1818 werden de akten van indemniteit afgeschaft bij wet op het domicilie van onderstand: voortaan ondersteunde elke gemeente een persoon van elders als hij een aantal jaren in die gemeente had gewoond en 4 jaar of langer belasting had betaald. Krachtens het Burgerlijk Wetboek van 1838 werd de taak van de weeskamer, in IJsselstein een zaak van diaconie en gasthuis, overgenomen door het vredegerecht.

De inwoners van het Ewouds waren tussen 1852 en 1872 onder te brengen in drie categorieën. Ongeveer de helft van hen waren uitbestede diaconie-armen van IJsselstein, vaak ouderen die dikwijls verpleegd moesten worden en enkele weeskinderen. Was men in staat tot werken, dan werd men bij een werkgever uitbesteed. Dan volgden de proveniers: inkoop door familieleden, ziektekosten voor eigen rekening. Zo werd Arie Reijmers door drie familieleden, allen schip-

Voorwaarden enz. voor opname als Provenier in het Ewouds-Gasthuis te IJsselstein.

1. Bewijs van een Geneeskundige, dat de personen niet aan ziels- of lichaamsziekten lijden, noch buitengewone verzorging of hulp noodig hebben.
2. Idem, of van twee andere vertrouwde personen, dat zij van een goed humeur zijn.
3. Voorzien van het noodige linnen en kleederen.
4. Onderworpen te blijven en mede te werken aan de goede orde in het Gesticht, waaronder ook uitdrukkelijk wordt verstaan het deelnemen aan de Godsdienst oefeningen, zoowel in het Gesticht als in de Ned. Herv. Kerk te IJsselstein.
5. Zekerheid (mondeling of schriftelijk) door een solied bekend persoon, van vooruitbetaling per kwartaal, van f 52,—, verpleeggeld. Alsmede f 20,— Entréegeld voor beddegoed, tenzij dit in voldoende en goeden staat wordt medegebracht, en f 10,— per jaar, bij vooruitbetaling, voor kleeding, tenzij daarvoor voldoende wordt gezorgd.
6. Bij extra voeding, eieren enz., pro rata de helft dezer kosten.
7. Geen teruggave, verantwoording enz. enz. heeft plaats, in welk geval ook hoegenaamd, van betaalde gelden, mede- of ingebrachte roerende goederen, gereed geld enz. enz.
8. Bij overlijden, de betaling der kosten van een hoogst eenvoudige begrafenis.
9. Geneeskundige hulp en geringe verpleging in het Gesticht is onder de inwoning begrepen. Buitengewone gevallen, extra middelen, verpleging enz. moeten worden vergoed.
10. Wegens onredelijk gedrag enz. enz. geschiedt onverwijld verwijdering uit het Gesticht, uitsluitend naar beoordeeling van Heeren Regenten, die mede zich voorbehouden de toepassing en beslissing van al het vorenstaande, zonder eenig verder beroep of tegenspraak van iemand.

25.
Proveniersvoor-
waarden uit een
gedrukte folder
van rond 1910.

pers, onderhouden. Ook een diaconie-arme kon provenier worden, als hij voldoende verdiende bij een baas. Enkele proveniers betaalden de inkoop uit eigen zak, waaronder J.F. Huffermans die na zijn pensionering als vader een comfortabel bestaan had en daar veel geld voor over kon hebben. Kinderen konden ook proveniers zijn, dikwijls in geval van ziekte. Kon een provenier niet meer betalen en was hij of zij ziek, dan werd hij diaconie-arme. (NB: in de 20ste eeuw werd dikwijls voor proveniers betaald door de diaconie van de thuisgemeente en door werkgevers bij wijze van pensioen.) Ten slotte waren er mensen die door het Burgerlijk Armbestuur waren geplaatst (niet-protestant), deze moesten werken voor de kost. Een deel van het werkloos verviel aan het gasthuis. Na 1853 werden er geen katholieke ouderen meer in het Ewouds opgenomen. Katholieken hadden een lange weg van emancipatie afgelegd en mochten nu eigen stichtingen voor ouderen oprichten. Het aantal gasthuisbewoners bleef laag: in 1860 maar 13 personen. De maximale capaciteit lag op 15 personen. Tot eind 1859 traden enige particulieren op als begunstigers van de diaconie door een kwartaalbijdrage te leveren als tegemoetkoming in de kosten voor de in huis geplaatste diakonie-armen. Dit waren de IJsselsteinse protestantse notabelen, zoals de notaris en echtgenote, de twee predikanten, freule Strick van Linschoten, haar zoon, baron Van Heemstra, de stadsdokter en enkele gegoede middenstanders. In december 1859 kocht de diaconie deze contributies af voor een standaard bedrag per volwassen diaconie-arme (f 1,50 per week). Wel bleven enkele particulieren (waaronder de rijke freule Strick) geld schenken.

5.2 ECONOMIE

Het gasthuis was verarmd uit de jaren van de Franse inlijving gekomen, maar schuldsanering volgde al vrij spoedig na de vrijwording van Nederland. Al in 1814 werd er aan de nieuwe Gedeputeerde Staten van Utrecht verzocht om de 11 morgen gasthuisland binnen de gemeente IJsselstein, die in 1808 verhypothekerd waren, te mogen verkopen ter aflossing van de f 3000,- aan hypotheek. Het land bleek meer een lastenpost dan dat er inkomsten uit voortkwamen. Door Gedeputeerde Staten van Utrecht werd dit verzoek begin 1815 gehonoreerd en werd een deel van het gasthuisland (dat in zijn geheel al verhypothekerd was!) verkocht. De schuld aan Evert Paauw kon hiermee worden afgelost. Wel werden de kleine erfpachten in Benschop en Noord-Polsbroek voor een deel behouden. De uitstaande effecten, die in 1808 bij de Nationale Schuld waren gevoegd, bleven ten laste van de staat uitstaan maar in 1814 vond er een nationale schuldconversie plaats: de staatsschuld werd omgezet in een schuld met een uniforme rente van 2,5%. Voor de aflossing van het enorme bedrag werd in 1822 het amortisatiesyndicaat door de koning opgericht, dat tot 1841 bleef bestaan. Dit syndicaat veilde domeingood, waaronder veel goed van de voormalige baron van IJsselstein. In de praktijk betekende dit dat het gasthuis dezelfde hoofdsom in effecten bleef behouden en er jaarlijks een rente van 2,5% uit trok. Dit hield wel een inkomstenverlaging in, want vóór de annexatie van Nederland door Napoleon in 1810 was dit percentage 4%. Dit alles liep via de beurs in Amsterdam en werd uitbetaald door een effectenkantoor aldaar.

26.
Beeld van de
19de-eeuwse
weldadigheid:
regenten
die aalmoezen
uitdelen.
Gravure in
Hildebrand,
Camera Obscura
(Haarlem, 1884).

Afgezien van de begroting voor 1814 zijn er voor de rest van de 19de eeuw slechts de gasthuisrekeningen van 1852-1872 overgeleverd waaruit we het economisch-sociale leven enigszins kunnen destilleren. Ter illustratie nemen we het boekjaar 1865. Dat jaar begon met een batig saldo van f 123,-.

Administrerende regenten waren uitsluitend van de Hervormde gemeente, per kwartaal respectievelijk: ds. G.J. Brandt Wijsmuller, L. de Veije, notaris H.D.G.A. Immink en J. van der Roest Czn. Ten kantore van Immink werd de verzekeringspremie betaald, wellicht voor de inboedel.

De gasthuisbewoners zijn ons allen bekend: in totaal 13 personen, waarvan er 2 in de loop van het jaar overleden. Er waren 3 proveniersters, de zusters Jansje en Lotje de Ruiter en mevrouw Vermeulen, ook wel weduwe Soeters. De dames De Ruiter werden door hun Utrechtse vader onderhouden. Jansje, de oudste, was al vóór 1852 ingekomen en zou in oktober 1868 vertrekken. Zus Lotje was de jongste en verbleef van 1861-1866 in het Ewouds. Beide waren in deze tijd volwassen vrouwen. Vader De Ruiter betaalde per kwartaal f 81,25 voor zijn dochters, nl. voor Jansje f 3,50 en voor Lotje f 2,75 per week. Deze twee dames waren nichtjes van gasthuisvader W. de Koff, die van tijd tot tijd aan hun alimentatie meebetaalde. De weduwe Soeters werd door haar broer Vermeulen, ook uit Utrecht, vanaf mei 1862 onderhouden en zou in de zomer van 1866 komen te overlijden. Wekelijks kostte zij f 2,75 aan kost en inwoning. Naast deze proveniersters werden er 5 personen door de diaconie uitbesteed voor f 1,60 per week en één voor 1 gulden per week. Het normale kwartaalbedrag bedroeg dan f 117,-. Deze personen waren:

1. J. van Bekkum, ingekomen 1855, overleden 1866.
2. weduwe Den Hartog, ingekomen 1856, overleden 1867.
3. W. Zijderveld, ingekomen 1859, overleden 1865.

27.
Links: Notaris
H.D.G.A. Immink
(notaris van 1844
tot 1880) rond
zijn 65e jaar en
rechts zijn zoon
Nicolaas Immink
(notaris van 1880
tot 1893) rond
zijn 20e jaar.
Beiden waren
regent van het
gasthuis.

4. mevrouw Zijderveld, ingekomen 1859, overleden 1872.
5. I. Oosterbeek, ingekomen 1864, overleden 1866.
6. weduwe Kipperman, ingekomen 1864, overleden 1866.

In het beruchte cholerajaar 1866 zijn er dus 4 personen overleden.

Naast deze personen werden er zieke kinderen verpleegd, nl. vier kinderen van F. de Lange voor 80 cent per week. Eén kind overleed in december 1865. Dat jaar waren er geen mensen van het Burgerlijk Armbestuur in het Ewouds geplaatst, maar in januari 1866 kwam er wel iemand binnen die het bestuur f 1,25 per week kostte alsmede f 10,- kledinggeld bij opname. Mensen die door het Armbestuur werden geplaatst moesten bij gebleken geschiktheid werken voor de kost en een deel aan het gasthuis afstaan. Sinds de Armenwet ontving het gasthuis geen gemeentesubsidie meer en sinds de conventie van 1859 geen donaties van particulieren. Deze lacunes werden grotendeels opgevangen door de diaconie (zie de vorige paragraaf).

Naast deze inkomsten ontving het Ewouds geld uit obligaties, kleine erfpachten uit land in Noord-Polsbroek en de verhuring van de asvaalt op de Hooge Waard. Begrafenisrechten werden gevormd door een bijdrage van de familie van de begravene aan het gasthuis en konden variëren van f 1,- voor een arm kind tot f 16,- voor een welgestelde volwassene. In 1865 werden er 32 personen begraven waarvan er maar liefst 22 kinderen waren. Vader De Koff trad op als betaald grafbidder. Blijkbaar was dit in 1803 verkregen recht, als opvolger van de verhuur van rouwkleding, bestendigd. Dat jaar waren er geen inkomsten uit werk: proveniers/sters hoefden niet te werken en de diaconie-armen waren bejaard.

Van de totale inkomsten van f 1850,- kwam 32,2 % van renten uit obligaties (er

28.

Op de voorgrond het witte huis in de Kloosterstraat dat in 1877 werd gekocht als woning voor de 'vader' en 'moeder' van het gasthuis. De achterzijde grensde aan het gasthuis. (foto uit de 60-er jaren).

stond een kapitaal van f 23.400,- uit), 29,6 % van de diaconie, 25,3 % van proveniers, 6,6 % van het batig saldo 1864, 6,1 % van begrafenisrechten en 0,2 % van erfpachtjes.

Van het bezoldigde personeel verdiende vader W. de Koff jaarlijks f 100,-. Hij wist zijn traktement belangrijk aan te vullen met emolumenten als aanspreker en lijkbidder (het gasthuis betaalde voor zijn patent of vergunning), als schoonmaker van het huis en als leverancier van grote hoeveelheden aardappelen en inmaakgroenten. Dit ondanks het feit dat het sinds 1819 voor het personeel verboden was om een economische band met het gasthuis te hebben. Daarnaast

ontving hij een nieuwaarsfooï en deed hij van tijd tot tijd kleine, extra betaalde klusjes, zoals het behangen van een kamer. Veel geld werd hem bij wijze van voorschot gegeven, bijvoorbeeld om kinderklleding te kopen en winterprovisie in te slaan. Niet duidelijk is of hij hier kwitanties voor overlegde dus hoe groot de controle op deze uitgaven was. Ander personeel was de bode G. van Os Wzn. die jaarlijks f 40,- verdiende, de arts dr. Hogendoorn die jaarlijks f 55,- aan traktement kreeg en catechiseermeester Heijnes die f 25,- ontving. Van de gemeente-ontvanger huurde het gasthuis jaarlijks voor f 12,- een kamer achter de stadswaag. Wellicht dat hier de vader met zijn gezin woonde. In 1877 werd voor vader en moeder een pand in de Kloosterstraat aangekocht.

Bij de IJsselsteinse middenstand werd maandelijks gemiddeld voor nog geen f 100,- gekocht. Vaste leverancier was de wasbaas/linnenbleker M. Garskamp. Kapper A. Raadgever knipte de bewoners. Beiden werden per kwartaal betaald. Een bijzondere uitgave dat jaar was voor het maken van een nieuwe waterput. Hier volgt een lijstje van middenstanders:

Levensmiddelen:

<i>Slagers:</i>	H. en B. Groeneveld, H.A. van Os en J. Bos.
<i>Grutters:</i>	E.G. Lutteken en G.W. van Zwieten.
<i>Kruideniers:</i>	J. Bosch en G.W. van Zwieten.
<i>Koffie:</i>	J.J. Groenhoff.
<i>Zout:</i>	de weduwe J. Beelo.
<i>Melkboeren:</i>	H. en D. Berg.
<i>Boter:</i>	J. Oskam en de weduwe Verweij.
<i>Tarwe en koren:</i>	J.I. Bergman in Amerongen.
<i>Aardappelen:</i>	vader W. de Koff, J. Ruve, J. Oskam en J.I. Bergman.

Ambachtslieden:

<i>Metselaar:</i>	A. van Woerden.
<i>Timmerman:</i>	B. van Woerden.
<i>Schilderwerk:</i>	weduwe Niessen en A. van Zelm.
<i>Smid:</i>	A. Hoogendoorn.
<i>Loodgieter:</i>	J. Kranenburg.
<i>Houtleverantie:</i>	R. Verschuur.

Verwarming:

<i>Petroleum:</i>	J.J. Groenhoff.
<i>Steenkool:</i>	H.J. Roesteen en W. Batenburg.
<i>Turf:</i>	A. Ruis.

Van de jaaruitgave van f 1558,- werd 45 % aan levensmiddelen, 30 % aan personele kosten (incl. voorschotten aan de vader), 10 % aan ambachtslieden, 7 % aan wassen en bleken, 6 % aan verwarming en 2 % aan diversen (kapper, huur en assurantie) besteed. Deze verdeling zal vrij uniform zijn voor de tweede helft van de 19de eeuw.

6. TWINTIGSTE EEUW TOT 1953

6.1 GASTHUISGEBOUW

Het oude gebouw aan de Benschopperstraat 43 was ondanks aanzienlijke reparaties in voorgaande eeuwen nog steeds zeer slecht. Weliswaar was de huizenrij vóór het gebouw afgebroken, zodat er een open ruimte naar de straatkant kwam die afgesloten werd door een hekwerk, maar Mariëberg bleef een van de oudste en bouwvalligste gebouwen in de stad. De voormalige kapittelzaal was gemeenschappelijke of grote zaal waar aan de grote tafel werd gegeten. Naast deze tafel stond een kleinere waar de vader en moeder met hun gezin aten. Er stond een grote kolenkachel die het gehele vertrek moest verwarmen. 's Winters waren daar de meeste oudjes te vinden. Deze zaal was ongezellig ingericht: er was geen vloerbedekking en geen tafelkleed. Voor het eten moesten de oudjes zelf hun stoelen meebrengen. De middeleeuwse gebogen kloosterramen en kozijnen waren zeer slecht en konden elk moment uit de sponning vallen. De keuken was klein en was niet van een warmwaterkraan voorzien, zodat alles op het vuur moest worden verwarmd. Ook waren er geen huishoudelijke apparaten. De verlichting was sinds het begin van de eeuw elektrisch en werd door de PUEM verzorgd. De oude, nog onverlichte kloostergang stond vol met voorraden.

In de winter werden er aardappelen opgeslagen. In een proviandkast werden de vleeswaren ongekoeld (en dus gezouten) bewaard. Op de bovenverdieping waren twee gescheiden slaapzalen waar tevens kasten stonden voor de eigendommen van de bewoners. Deze konden worden afgesloten, maar soms paste een sleutel op meerdere kasten. In het gasthuis waren ook echtparen opgenomen maar zij mochten niet samen slapen. Een klein fonteintje bood was- en scheergelegenheid. Ook op de gangen stonden wat kasten. De slaapzalen hadden geen vloerbedekking en waren bitter koud. De enige ventilatie kwam van een houten luchtkoker. Raampjes konden niet meer open en zaten onvast in de sponningen. Door kieren drong 's winters stuifsnieuw binnen. W.c.'s en waterkranen raakten snel bevroren. De nok van het gebouw was als bovenzolder verhuurd. De twee oude cellen op de begane grond waren als w.c.'s ingericht en bevatten nog steeds de oorspronkelijke loodzware deuren. Daaronder bevond zich een beerput die jaarlijks voor f 6,- geledigd werd en waarvan de inhoud over het boerenland werd verspreid. Een kamertje diende om de mensen wekelijks op te vangen wanneer de grote zaal geschrobd werd. De ziekenzaal was zeer klein en diende tevens als linnenkamer. De moeder moest hier de was sorteren die van wasserij Rijnzicht kwam. Het diende tevens als mortuarium, bij welke gelegenheid een laken ter afscheiding werd opgehangen. Door dit kamertje kon men van de grote zaal naar de keuken lopen. Achter het gebouw lag het pand Kloosterstraat 3 waar vader en moeder met hun kinderen woonden. Dit pand kon via de kloostergang worden bereikt. In 1931 werd het (gedeeltelijk?) door brand verwoest, maar spoedig weer herbouwd⁵⁴. Op het gasthuisterrein stond nog de oude schuur uit 1747 waar allerlei tuingereedschap en hout was geborgen. Het straatje dat er naar toeliep werd door de oudjes onkruidvrij gehouden.

29.
Vooraanzicht
van het verlaten
Ewoud Gasthuis
in 1958.
Tot 1953 is het
meer dan 200
jaar in gebruik
geweest als
gasthuis.

6.2 ORGANISATIE EN DAGELIJKS LEVEN

De organisatie bleef in principe dezelfde zoals die na de conventie van 1859 was ontstaan.

Er waren twee administrerende regenten die per kwartaal de rekeningen verantwoordden. De regenten beslisten of er vreemdelingen in het huis mochten worden opgenomen. De vader en moeder werden door het bestuur aangesteld en verdienden jaarlijks f 600,- (1947) inclusief vrije kost en inwoning en exclusief de nieuwjaarsgratificatie van f 10,-. De vader verdiende bij als aanspreker en lijkbezorger. Voor deze taak bezat hij vóór 1910 een steek, na dat jaar een ronde hoge hoed. Daarnaast was er een dienstmeisje van wie in 1947 door de nieuwe vader en moeder werd gezegd:

"Haar stugheid en terughoudendheid werd als een emmer koud water over ons uitgestort."

Zij verdiende vanaf 1930 jaarlijks f 195,-. Een werkster kwam regelmatig langs om het huis aan kant te houden.

Van regeringswege werd een sociaal beleid geformuleerd dat trachtte het lot van de arbeiders te verbeteren. Met de invoering van de Invaliditeitswet in 1913 kregen degenen die in loondienst waren geweest recht op een rente, bij wijze van verzekering tegen financiële gevolgen van invaliditeit én ouderdom. Samen met de in 1947 afgekondigde 'Noodwet Ouderdomsvoorziening' leidden deze twee regelingen in 1956 tot de 'Algemene Ouderdomswet' (AOW). Een deel van de 'Invaliditeitswet' bleef tot 1967 voortbestaan maar werd toen vervangen

VADER EN MOEDER

gevraagd voor het

EWOUDS-GASTHUIS te IJSSELSTEIN

tegen 1 Juli, Ned. Herv. van Ger. beg. Salaris nader overeen te komen. Brieven met getuigschriften en volledige inlichtingen omtrent leeftijd, gezin, werk, loopbaan enz. voor 10 Mei aan Ds H. G. ABMA, IJSSELSTEIN.

door de 'Wet op de Arbeidsongeschiktheid'. Iemand die in loondienst was geweest en op zijn oude dag in het Ewouds werd geplaatst had derhalve recht op een maandelijks ouderdomsrente, die evenwel aan het gasthuis toeviel. De uitvoering van deze wetten werd opgedragen aan de 'Raad van Arbeid', waarvoor het gasthuis contributie betaalde. De algemene maatschappelijke gezondheidszorg kreeg een belangrijke impuls met de oprichting van het 'Groene Kruis' in 1900. Deze kruisvereniging had een preventief-geneeskundige taak (vooral met oog op TBC) die in de wijkverpleging werd uitgeoefend: wijkverpleegsters bezochten het Ewouds dat al snel contribuërend lid was geworden.

30.

Boven:
advertentie uit
1947 voor een
'vader en moe-
der'.

Rechts: Vader en
Moeder van
Voorst.
Van 1947 tot
1954 waren zij
de laatste vader
en moeder.
Vanaf die tijd is
er sprake van
een directie
(foto uit 1968).

Over de periode 1947-1953 zijn we goed ingelicht door het dagboek van huisvader Hendrikus van Voorst⁵⁵. De berichten over de dagelijkse gang van zaken zijn zonder twijfel zeer somber te noemen. In deze periode steeg het aantal oude lieden van 15 naar 26, een aantal dat sinds het einde van de zestiende eeuw niet was voorgekomen. Deze bijna-verdubbeling is moeilijk te verklaren. Heeft de algehele woningnood in deze jaren ertoe geleid dat zonen en dochters het ouderlijk huis overnamen? Het aantal echte IJsselsteiners was gering, vaak werden ouderen bij de kinderen in huis opgenomen of bleven op zichzelf wonen. Een bejaardenhuis had in het algemeen een slechte reputatie. Er was

31.
Foto uit de 30er
jaren.
Drie 'oude lieden'
koesteren zich
voor het gasthuis
in een lentezon-
netje.

nog geen sprake van AOW. Ouderen kwamen uit omringende plaatsen waar de diaconie geen mogelijkheid had voor onderdak. Anderen werden door de vader en moeder wegens pure armoede of geestelijke achterstand opgenomen. Zo was bijvoorbeeld het merendeel van Montfoort katholiek en konden protestanten slechts in IJsselstein terecht.

De medische verzorging was ronduit slecht te noemen. De dokter meende dat hij door de regenten onderbetaald werd en nam daarvoor wraak op zieke ouderen. Dat leidde weer tot een verslechtering in de relatie tussen de gasthuisouders en de dokter hetgeen de reputatie van het bejaardenoord geen goed deed.

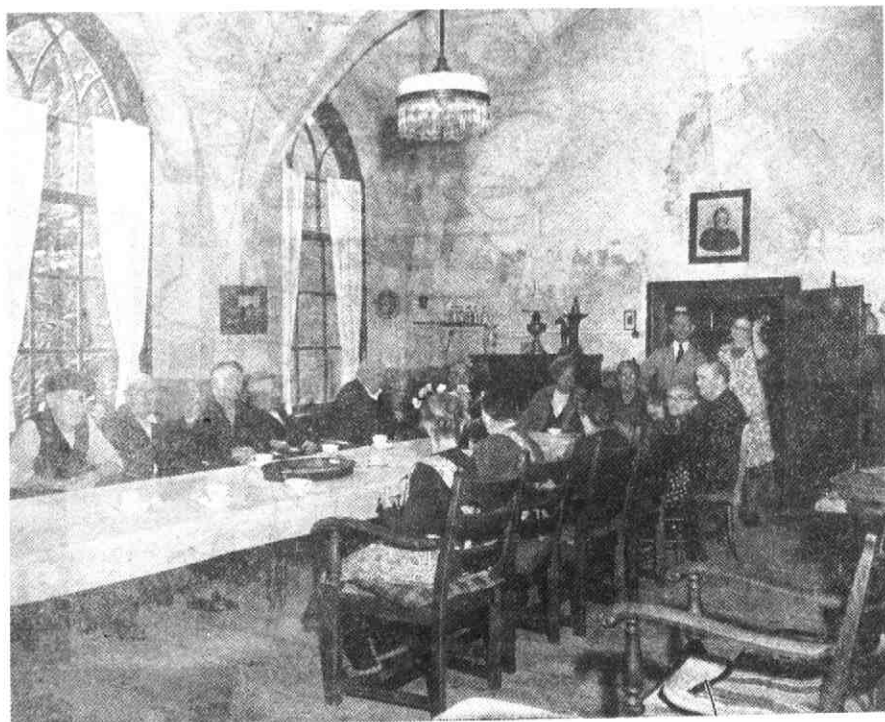
6.3 GASTHUISECONOMIE

De economie mag in deze jaren traditioneel worden genoemd en volgde de patronen van de 19de eeuw. De inkomsten varieerden in deze tijd van f 2000,- tot f 6800,- en de uitgaven van f 1650,- tot f 6500,-. Na de Eerste Wereldoorlog stabiliseerden beiden op een niveau van ca. f 5000,- jaarlijks met een positief saldo. Kort voor de verhuizing naar de Kerkstraat raakte de rekening uit balans en zat het Ewouds bijna f 4000,- in de min. Het nieuwe pand kostte dan ook f 28500,- terwijl Mariënberg voor f 20500,- aan de gemeente werd verkocht. Het vermogen in effecten vermeerderde aanzienlijk maar werd niet aan-

32.
Eetzaal van het
gasthuis in de
jaren '30.
Moeder van der
Snoek serveert
de thee.

33.
Andere kant van
dezelfde eetzaal
maar nu vlak
voor de verhuizing
van 1953.
Aan het einde
van de tafel
vader en moeder
van Voorst.

34.
De nieuwe
behuizing van
het Ewoud
Gasthuis aan de
Kerkstraat.
Het gebouw
diende van 1953
tot 1972 als
'gast- en rust-
huis'.

35.
Achterzijde van
dit 'nieuwe'
Ewoud.
Links de eerste
IJsselsteinse
'aanleunwoning-
gen'.

gesproken. Er werd zoveel mogelijk bij protestantse neringdoenden gekocht. Zuinigheid werd in het algemeen betracht, ook van de kant van de regenten. De moderne tijd bracht ook moderne rekeningen zoals die van de PUEM voor electriciteit en die van het gas- en waterbedrijf. Grondbelasting werd betaald aan het Rijk en de gemeente ontving straatgeldbelasting. Gebouw en inboedel waren verzekerd. Aan het gasthuis kon als vanouds geld worden nagelaten. In 1911 werd er maar liefst f 10.000,- gelegateerd, welk bedrag in rentegevende obligaties werd belegd.

Ter illustratie volgt een uitwerking van de gasthuisrekening van 1934, midden in de beruchte crisistijd.

Regenten van dat jaar waren resp. J. Lokhorst en D. van der Heeden. Deze oud-gedienden ontvingen een vergoeding voor hun administratie en leverden ook aan het gasthuis (Van der Heeden kleding en Lokhorst varkensvlees).

De gasthuisbewoners zijn ons niet allen bekend. In de loop van het jaar was het getal constant 13-14 personen.

Er waren 7 diaconie-verpleegden van IJsselstein die naamloos zijn gebleven. De diaconie betaalde per week f 12,62 voor 7 mensen (wekelijks gemiddeld f 1,80 per persoon) en voor een heel jaar f 10,- kledinggeld per persoon. Maandelijks kregen zij een ouderdomsrente van f 12,- waarvan zij slechts f 2,- mochten behouden als zakgeld (ook wel fooi genoemd).

In het begin van de eeuw betaalde een provenier f 52,- per kwartaal verpleeggeld, f 20,- entreegeld en jaarlijks een tientje voor kleding. Daar waren medische kosten bij inbegrepen (zie de reproductie). In de jaren na 1918 liep het kwartaalbedrag op tot boven de f 100,-, voor velen onbetaalbaar.

Provenier Gerrit Donkelaar was ingekomen vóór 1916 en verbleef dus al zo'n 20 jaar of langer in het Ewouds. Gerrit betaalde tot en met 1918 voor zichzelf, een bedrag van f 208,- kost-en-inwoning en f 10,- kleedgeld. In 1919 werd hij bestedeling van de diaconie en het Burgerlijk Armbestuur van de gemeente Doorn die f 338,- kost-en-inwoning betaalden.

Het verhoogde kledinggeld van f 25,- bleef Gerrit zelf betalen. In 1921 werd het bestedingsgeld verhoogd tot f 400,- jaarlijks, het jaar daarop nam J.C. Versloot uit Linschoten het kledinggeld voortaan voor zijn rekening. Vanaf 1926 werd er afwisselend door het gemeentebestuur, de diaconie van Maarn en de diaconie van Doorn voor hem betaald (f 400,- jaarlijks). Vanaf 1933 betaalden uitsluitend de gemeente van Maarn (f 300,-) en de familie Versloot (f 100,- met kleedgeld) voor Gerrit.

Voor provenier Jacobus de Bruin uit Schiedam, ingekomen voor 1916, werd per kwartaal f 106,25 of wekelijks f 8,85 betaald door mevrouw De Bruin uit Den Haag. Voor J. de Groot, ingekomen in 1931, werd betaald door G. van Zoelen uit Vreeswijk. Voor mejuffrouw J.H. Voorthuizen, ingekomen in 1930, werd betaald door J. Brussee en W. Flobbe, ingekomen in 1933, betaalde voor zichzelf. Daarnaast was er een bestedeling van het Burgerlijk Armbestuur van Jutfaas ('Maatschappij voor Hulpbetoon'). Deze P. van Leusden was ingekomen in 1931 en overleed reeds in januari. Ook was er een bestedeling van de diaconie van Vreeswijk, genaamd Willem van Beesd, ingekomen in 1922. De diaconie

betaalde per kwartaal f 67,50 (is gemiddeld f 5,19 per week) en voor een heel jaar f 25,- kledinggeld voor Willem.

TOT BESLUIT

Evenals alle revoluties, heeft de revolutie binnen de bejaardenzorg gezorgd voor een aparte terminologie, voortvloeiende uit een herbezinning op de rol van ouderen in de maatschappij. Termen als 'meerzorg', 'psycho-geriatrie', 'cliëntenraad', 'aan- en inleunwoning' of 'zorgwoning' zijn alle van de modern-

ste tijd en waren een generatie geleden nog onbekend. Deze inzichten hebben vanaf 1971 geleid tot de bouw van het Ewoudcomplex zoals het nu bestaat. De eeuwen overziende mag gerust gesteld worden dat de veranderingen van de laatste 27 jaar groter zijn geweest dan ooit⁵⁶.

Kort overzicht van de laatste jaren:

30 augustus 1993: de Stichting Ewouds bejaardencentrum wordt na 25 jaar gewijzigd in een beheersorganisatie genaamd 'Stichting Hervormd Gasthuis voor wonen en verzorging Ewoud' (algeheel beheer van het Ewoud). Tegelijkertijd wordt de huisvestingsorganisatie 'Stichting Hervormd Centrum Ouderenhuisvesting Ewoud' gesticht als opvolger van de in 1985 gevormde 'Hervormde Stichting Bejaardenhuisvesting Ewoud', om de bouw van Ewoudstaete efficiënter te laten verlopen.

36.
Het nieuwe
Ewoudcomplex
bij de
Paardenlaan in
1972.

37.

Koningin Juliana
in 1972 op werk-
bezoek bij het
Ewoud.

Met de bouw van het verzorgingstehuis en 16 huurwoningen aan de Paardenlaan in 1971 begon tevens een revolutie in de bejaardenhuisvesting. Het tehuis zelf was een tegenpool van het oude gasthuis: 91 eenpersoons- en 10 tweepersoonskamers, 4 logeerkamers, een ziekenafdeling (nu bibliotheek met faciliteiten voor slechtzienden), kapel, revalidatiezaal en recreatieruimten stonden 111 bewoners ter beschikking. Het 55 man en vrouw sterke personeel woonde deels op het terrein in een flat. Tegen de achtergrond van verzelfstan-

38.

Ingang van
'Ewoudstaete',
situatie van
1998.

diging van ouderen werden in 1986 44 aanleunwoningen aan het Marijke Meuhof gebouwd, in 1990 gevolgd door een even groot aantal aan de Jan van der Heydenweg. Dat jaar werden er twee meerzorgruimten ingericht voor ouderen met psycho-geriatrie klachten. Een dagopvang voor wijkbewoners, "De Meikers" verrees hier ook. Het verzorgingshuis zelf verleent faciliteiten voor de bewoners van de aanleunwoningen (oproepinstallatie, maaltijdverzorging, medische verzorging en recreatie- en logiesfaciliteit). In de personeelsflat werd ruimte voor 7 inleunwoningen gemaakt. Eind 1996 werd Ewoudstaete opgeleverd met 76 serviceflats of zorgwoningen (68 driekamer- en 8 vierkamer-appartementen). Dat deze oplevering kort na het 25-jarige jubileum van het bejaardencentrum geschiedde mag getuigen van de revolutionaire ontwikkeling in de huisvesting. Het hoofdgebouw is, na al diverse keren intern verbouwd te zijn, vorig jaar gerenoveerd en zal ruimte bieden aan ca. 80 bewoners in 60 tweekamer- en 18 eenkamerappartementen. Aan het gebouw zelf zijn nog eens 12 nieuwe appartementen bijgebouwd.

Ofschoon de ouderenzorg onder grote financiële en personele druk staat is de situatie van de ouderen zelf niet meer te vergelijken met die in het bouwvallige klooster Mariënberg en zelfs niet meer met de huisvesting aan de Kerkstraat. Bevoogding is verdwenen. Ouderenzorg is in een breder verband komen te staan dan de puur kerkelijke aangelegenheid van de laatste anderhalve eeuw en heeft zich een plaats verworven binnen het beleid van rijksoverheid, provincie en gemeente. Er is tijd gekomen voor aardige dingen, zoals bijvoorbeeld het feit dat in 1989 drie gezusters Burggraaff gezamenlijk in het Ewoud woonden, Neeltje van 88, Huibertje van 86 en Willempje van 82. In 1972 werd het Ewoud vereerd door een bezoek van koningin Juliana, titulaire vrouw van IJsselstein en Buren en destijds al bijna 'pensioengerechtigd'⁵⁷.

39.
**Het nieuwe
 hoofdgebouw in
 1998.**

Noten

1. Em. ds. H.J. ter Maat heeft in 1984 de jubileumuitgave Het Ewouds, vroeger en nu doen verschijnen, dat aan vele onderwerpen raakt; het biedt o.a. een overzicht van de moderne periode van 1953-1984, die hier derhalve niet wordt behandeld. Voordien is niets over het gasthuis gepubliceerd. Zie voor de mogelijkheden die historisch onderzoek naar gasthuizen kan opleveren A.C.M. Kappelhof, 'Gasthuisrekeningen als historische bron', in: Nederlands archievenblad 99 nr. 2 (juni 1995), 90-99.
2. De meeste bronnen vóór de 19de eeuw zijn dankzij de ijver van wijlen drs. M.H.H. Doesburg in afschrift behouden gebleven. Van het modernere materiaal is vrijwel niets bewaard gebleven. Archivalia in het Ewouds zelf zijn niet ontsloten.
3. Een somber beeld van de situatie in het Katholieke bejaardenhuis, dat vlak naast het Ewouds lag, schetst A. de Kuijer in de roman Stadje aan de IJssel (Lopikerkapel 1997(2), blz. 8-9.
4. Zie over de armen- en wezenzorg in Benschop, dat een onderdeel van de Baronie van IJsselstein vormde, W.F.J. den Uyl, De Lopikerwaard, dl. 1 (Utrecht 1960), blz. 373-379).
5. AND, inv. 94: nr. 1342 mei 9.
6. D.U. Berlieze, Analaecta Vaticano-Belgca: suppliques de Clément VI (Rome enz. 1906), blz. 356.
7. Drossaers, AND, inv.nr. 1212: 1359 sept. 21.
8. Zie: D.E.H. de Boer, Graaf en Grafiek (Leiden 1978).
9. AND, inv. nr. 1101: 1361 augustus 15 en nr. 101: 1362 september 19. Artes=artes liberales, vrije vakken, een all-round wetenschappelijke opleiding. Licenciaat=drs. Magister=leraar, ook wanneer medicijnen is gestudeerd.
10. Begin 15de eeuw: "t gasthuys als die capelrije van st. Ewouts outair mit haeren mede-werkers", bewijst dat het altaar in een kapel stond. Zie ook: J.C. Kort, De leenkamers van de Heren van Egmond, in: Ons voorgelacht nr. 333, item 232.
11. In vert. L. Sherley-Price, Bede: A history of the English church and people (Harmondsworth 1983), blz. 285-286.
12. Het Ewouds, vroeger en nu, blz. 10.
13. F.C. Husenbeth, Emblems of saints, by which they are distinguished (Londen 1850).
14. J. Hergenrötter en F. Kaulen, Wetzler und Welte's Kirchenlexikon (Freiburg 1897(2)).
15. De legende van de Ewalden staat in de Acta Sanctorum: october, dl. 2 (Antwerpen 1768), blz. 180-207. In het koor van de St. Cunibertus in Keulen staat geschreven: "Appulit Ewaldos violento gurgite Rhenus, Quos lux alta venit huc, ubi fons scaturit," De woeste maalstroom van de Rijn vervoerde de Ewalden en van hen straalde een verheven licht tot hier waar deze een bron deed opwellen." Deze bron is slechts bekend uit de 15de eeuw maar gaat wellicht wel terug op volksverlevering.
16. Zo is bijv. het woord 'aorta' (levensslagader) afkomstig uit het Arabisch Awurta.
17. AND, inv.nr. 1101: 1363 februari 12.
18. A. Matthaeus, Veteris aevi analacta, dl. 3: Chronicon auctius Joannis de Beka (Den Haag 1738), blz. 371: "Ende in den selven jaer (1418) op alre sielen dach toghen die van

Utrecht voor Yselsteyn, ende branden die stede, ende worpen die mueren van den huse in die stede neder, die noch waren staende gebleven, sloegen die kelre ende bieren in, ende woesten (=verwoestten) al dat in die stede was, sonder dat clooster, ende dat dair toebehoorde, die kercke, dat gasthuus..., ende anders wertet al geslecht."

19. R. Fruin, 'Middelleeuwse rechtsbronnen der kleine steden van het Nedersticht van Utrecht', dl. 3, in: Oude vaderlandsche rechtsbronnen, 1e reeks, nr. 13 (Den Haag 1903), blz. 56.
20. Rijksarchief Utrecht (=RAU), Archief kleine kapittels en kloosters, inv. nr. 569a: Cartularium van Mariënberg. Dit huis is van 1487-1506 eigendom van Mariënberg geweest.
21. Zie noot 9, item 208.
22. OAIJ, inv.nr. 608.
23. De datum zelf is niet vermeld, maar de post staat na uitdelingen op 13 en 20 juni, en vóór uitdelingen op resp. 4, 11 en 18 juli, dus telkens een interval van zeven dagen.
24. Gasthuisrekening 1562-1563. Het bier werd 'scherbier' genoemd, elders ook wel scharrebier, een goedkoop soort moutbier, aangelengd met water (dunbier). Het bier werd in tonnen bewaard.
25. Testamentaire beschikkingen aan het gasthuis, ten behoeve van leprozen zijn bekend van Marringje Everts en Willem Klaasz. (voor 1552/53). In het laatste geval betrof het een gedeelte van de huur van 3 morgen land.
26. Gasthuisrekeningen 1553 en 1563. Het register van het melatengilde van Eiteren laat overeenkomstige namen zien. Bijnamen als Lazarus, Stompvoet e.d. duiden vrijwel zeker op lepra.
27. OAIJ inv.nr. 368: 'manuaal' (eerder een cartularium) van het Ewouds gasthuis.
28. OAIJ, inv. nr. 319.
29. Deze rente was dikwijls 6 %; na ruim 16 jaar was het hoofdbedrag dan geheel in rente betaald. Sommige rentes liepen wel een halve eeuw lang.
30. Al in 1626 werden armen door de diakonie bedeeld, pas in 1665 volgde de eerste conventie tussen de kerkenraad en het Ewouds.
31. Op de tekening van Blaeuw uit 1632 is er al niets meer van deze vleugels te zien.
32. In 1598 kreeg Lambert f 5,- vergoed omdat hij tijdens de bouw van de nieuwe waag de weegschalen voorlopig in zijn eigen kamer had opgehangen. Zie: S. Raue, 'Die Waech ende Maet': de IJsselsteinse waag tot 1779,' in: UHKIJ 60 (maart 1992).
33. OAIJ, inv.nr. 327: Gemenelandsrekening 1585-1586. Gezien de grote aantallen zullen sommige kloostervleugels, in deze tijd nog aanwezig, wel als noodhospitaal hebben gediend.
34. OAIJ, inv. nr. 364. Ongedateerd, maar intern te dateren op ca. 1595.
35. In 1612 werd de laatste staat van ontvangst opgemaakt die in de gasthuisrekening verantwoord werd. De jaarlijkse inkomsten bedroegen toen gemiddeld ruim 90 gulden en kwamen voort uit erf- en tijdpacht op land en huizen en losbare renten. Zie OAIJ inv.nr. 391 en AEG nr. 47.
36. RAU, Stadsgerecht IJsselstein, inv.nr. 648-6: reg. van transporten, 1593 april 26.

Krachtens de originele rentebrief moest de rente op 3 oktober, de feestdag van st. Ewoud!, worden uitbetaald. De hoofdsom werd in 1593 door Jacob's zuster aan het gasthuis afgelost en het bedrag werd wederom op rente gezet.

37. OAIJ, inv.nr. 388: bestek reparatie gasthuisdak. Zie hierover ook C.L. Temminck Groll, 'De restauratie van Mariënberg, vijf woningen in het restant van een klooster', in: UHKIJ nr. 31 (dec. 1984).
38. AEG inv.nr. 1: Resolutieregister, 12 juni 1751.
39. RAU, Archief De Beaufort, inv. nr. 1566: ordonnantie van Maria-Louise, d.d. 27 december 1738. De chirurgijn moest voortaan gepromoveerd zijn en door de magistraat van IJsselstein zijn toegelaten tot uitvoering van zijn vak. De eerste arts die hieraan voldeed was dr. Weijer van Overmeer. In principe ontving hij f 100,- uit de gasthuiskas, in de praktijk veel minder.
40. De gasthuiskermis was ook in deze eeuw een jaarlijks terugkerend evenement aan het begin van de zomer. Het personeel kreeg daarvoor kermisgeld. In 1615 vermaakte een groep koorddansers de gasthuisbewoners in de voormalige Kloosterkerk. Ook werd er dan extra brood ingekocht.
41. De eerste mij bekende conventie dateert van 1665, maar is niet overgeleverd. Al in 1627 is voor het eerst bekend dat er diakonie-armen zijn, die bedeed worden.
42. Oorspronkelijk kwam zij uit Lopik. Ze was op 9 febr. 1726 met Jacob Houwmes getrouwd. Bron: RAU, huwelijksregister Hervormde kerk IJsselstein.
43. Gasthuisrek. 1758. De Barbarijse piraterij aan de Noordafrikaanse kust leverde blanke vrouwen op die als slavinnen werden gehouden. Sommigen werden in Algiers doorverkocht of kwamen na verloop van tijd vrij.
44. AEG nr. 1. Uit een afschrift van 1756. Zie over enkele kwesties met kinderen Ter Maat, blz. 42-45.
45. Na toestemming door de Nassause Domeinraad op 25 febr. 1700.
46. N. Boukema, Enige aspecten betreffende de economie van de stad Utrecht tijdens de 17de eeuw, in: Maandblad Oud-Utrecht 1980.
47. Het Culemborgse echtpaar Abraham Bijlard en Grietje Wigs waren opzieners van de zij-dewinderij van Teyler aldaar en zonder twijfel familie.
48. P.J.M. van Gorp, De zijderederij Zijdebalen te Utrecht, in: Zijdebalen-lusthof aan de Vecht (catal. Utrecht 1981) blz. 14-15.
49. OAIJ, inv. nr. 386: brief van J. Teyler de jonge. Amsterdam, aan schout en magistraat van IJsselstein, d.d. 12 maart 1715.
50. In het midden van de eeuw was dat 1 deftig kleed (gekregen van de erfgenamen van de drost) voor f 5,-, een voor f 4,-, een voor f 3,- en een voor f 1.10.-; daarnaast 54 rouw-mantels verhuurd voor 5 st.
51. OAU inv.nr. 390 en AEG inv.nr 2.
52. Met dank aan A.C.A. van Kuijen, educator/conservator van de Stichting Belastingmuseum prof. dr. Van der Poel te Rotterdam. Bron: J. van der Poel, De geschiedenis van het Nederlands fiscaal zegel 1624-1954 (Deventer 1955), blz. 178-179.
53. Secretarie-archief IJsselstein 1811-1814, inv. nr. 10.

54. In 1932 leende het Ewouds daarvoor f 2000,- van de Boerenleenbank. Een kamer in het pand werd aan particulieren verhuurd.
55. Privé-uitgave 1997, ter inzage bij de HKJ.
56. Onder de directie van resp. dhr. J. de Jong (1972-1992), dhr. H.J. Bregman (1992-1995) en dhr. W. van der Plas (1995-heden).
57. Bron: bestuur Ewoudsgasthuis, 1998.

BIJLAGEN

I. TABEL VAN HET LANDBEZIT VAN HET EWOUDESGASTHUIS (PEILJAREN)

NB: Tijd- of landpacht wordt betaald van land dat eigendom van het gasthuis is en dat verhuurd wordt voor een bepaalde, vooraf afgesproken periode; tijdpacht wordt per morgen betaald door de huurder, het gasthuis is belastingplichtig. Erfpacht berust op land dat strikt genomen eigendom van het gasthuis is, maar waar de huurder of pachter een sterkere rechtspositie bezit; deze 'houdt' het land voor zichzelf en voor zijn erfgenamen en betaalt een relatief gering bedrag, de canon, ter recognitie (erkenning) van het vruchtgebruik. Deze canon is vaak een oude munt, die steeds dezelfde nominale waarde blijft houden. De erfpachter is belastingplichtig.

JAAR	SCHOUTAMBT IJSELSTEIN	SCHOUTAMBT BENSCHOP	SCHOUTAMBT NOORD-POLSBROEK
1553	TIJDPACHT	TIJDPACHT	TIJDPACHT
	32M3H	17M	12M4H62ROE
	ERFPACHT	ERFPACHT	ERFPACHT
	7M4H	4MIH	13MIH*
TOTAAL	40MIH	21MIH	25M5H62ROE
1563	TIJDPACHT	TIJDPACHT	TIJDPACHT
	32M3H	17M#	12M4H62ROE
	ERFPACHT	ERFPACHT	ERFPACHT
	7M4H	4MIH	5MIH
TOTAAL	40MIH	21MIH	17M5H62ROE

1626	TIJDPACHT	TIJDPACHT	TIJDPACHT
	31M3H	19M3H**	12M62ROE
	ERFPACHT	ERFPACHT	ERFPACHT
	10M4H	2M4H	3M2H
TOTAAL	42MIH	22MIH	15M2H62ROE
1700	TIJDPACHT	TIJDPACHT	TIJDPACHT
	VERKOCHT	30M3H	15M
1751	TIJDPACHT	TIJDPACHT	TIJDPACHT
	IIM	4M	0
	ERFPACHT	ERFPACHT	ERFPACHT
	10M3H	6M4H	3M2H50ROE
TOTAAL	21M3H	10M4H	3M2H50ROE

* INCL. 8M IN POLSBROEK-ZUID

INCL. RENTE GEVESTIGD OP 2M LAND.

** INCL. RENTE GEVESTIGD OP 2M3H LAND

2. INKOMSTEN EN UITGAVEN (PEILJAREN)

INKOMSTEN

	VERZAMELPOST	AFGEROND IN HFL.	ONTVANGST %
1553	TIJDPACHTEN	120	38.9
	BATIG SALDO 1552	95	30.7
	RENTEN ONROEREND GOED	83	26.8
	ERFPACHTEN	11	3.6
	TOTAAL	309	100.0
1626	TIJDPACHTEN	876	60.1
	RENTEN ONROEREND GOED	565	38.8
	ERFPACHTEN	10	0.7
	BATIG SALDO 1625	6	0.4
	TOTAAL	1458	100.0
1751	RENTE UIT EFFECTEN EN		
	ONROEREND GOED	1147	58.9
	VERHUUR ROUWKLEDING	475	24.4
	TIJDPACHT	233	12.0
	(BATIG SALDO 1750	188	..*)
	ERFPACHTEN	68	3.5
VERDIENSTEN ARMEN	19	1.0	

OVERIG	5	0.3
TOTAAL	1947	100.1

* SALDO IN DE BEWAARKAS VAN DIACONIE/GASTHUIS GESTORT

1853	RENTE UIT EFFECTEN	548	22.5
	PROVENIERS EN VERPLEEGDEN	518	21.3
	GEMEENTESUBSIDIE	400	16.4
	PARTICULIERE GIFTEN	286	11.7
	HERVORMDE DIACONIE	215	8.8
	BEGRAFENISRECHTEN	196	8.1
	BATIG SALDO 1852	196	8.0
	VERDIENSTEN ARMEN	74	3.0
	ERFPACHT	3	0.1
	OVERIGE	1	0.0
	TOTAAL	2437	100.0

1934	PROVENIERS EN VERPLEEGDEN	1580	33.8
	OUDERDOMSRENTE	1012	21.7
	RENTEN UIT EFFECTEN	600	12.8
	HERVORMDE DIACONIE	553	11.8
	AFLOSSINGEN	397	8.5
	BATIG SALDO 1933	293	6.3
	OVERIGE	144	3.1
	BEGRAFENISRECHTEN	88	1.9
	ERFPACHT	3	0.1
	TOTAAL	4669	100.0

UITGAVEN

	VERZAMELPOST	AFGEROND IN HFL.	ONTVANGST%
1553	LEVENS MIDDELEN	152,5	50
	GIFTEN BEWONERS	68	22
	VERLICHTING, VERWARMING (TURF), ZEEP	19	6
	SCHOEISEL EN KLEDING	18	6
	DIVERSEN	17	6
	PERSENEEL	11,5	4
	LIJFRENTE	7,5	3
	BIER EN MOUT	4	1
	GIFTEN MELAATSEN	3	1
	ARBEIDSLOON EN MATERIAALKOSTEN	2	1
	TOTAAL	CA. 303	100

1626	LEVENS MIDDELEN	792	57
	KLEDING	159	11
	GIFTEN BEWONERS	128	9
	PERSENEEL	125	9
	ARBEIDSLOON EN		
	MATERIAALKOSTEN	123	9
	DIVERSEN	34	2,5
	BIER EN MELK	26	2
	GIFTEN MELAATSEN	5	0,5
	TURF	NIET GEBOEKT	
	TOTAAL	CA. 1390	100
1751	LEVENS MIDDELEN	851	42.0
	PERSENEEL	351	17.4
	LINNEN EN KLEDING	261	12.9
	VERLICHTING, VERWARMING		
	(TURF EN HOUT), ZEEP	132	6.5
	WASSEN EN BLEKEN	100	5.0
	VERDIENSTEN ARMEN	75	3.7
	BELASTINGEN	65	3.3
	MEDISCHE KOSTEN	57	2.8
	AMBACHTSLIEDEN	53	2.6
	DIVERSEN	41	2.0
	BEGRAFENISSEN	21	1.0
	ROUWKLEDING	18	0.9
	TOTAAL	2024	100.1
1853	LEVENS MIDDELEN	1336	53.6
	PERSENEEL	588	23.6
	AMBACHTSLIEDEN	248	10.0
	WASSEN EN BLEKEN	198	7.9
	VERWARMING (TURF, OLIE		
	EN STEENKOOL)	90	3.6
	DIVERSEN	30	1.2
	TOTAAL	2491	99.9
1934	LEVENS MIDDELEN	1999	39.3
	BELEGGING	1000	19.7
	PERSENEEL	599	11.8
	VERLICHTING EN		
	VERWARMING (GAS)	260	5.1
	DIVERSEN	224	4.4
	ZAGELD*	182	3.6
	BELASTINGEN	166	3.3
	LINNEN EN KLEDING	151	3.0
	MEDISCHE KOSTEN	130	2.5
	AMBACHTSLIEDEN	107	2.1

WASSERIJ	95	1.9
WATER	90	1.8
CONTRIBUTIES	79	1.6
TOTAAL	5083	100.1

* uit de ouderdomsrente

3. UITGEWERKT OVERZICHT VAN HET GASTHUISBEZIT IN DE HOGE BIEZEN

De Hogebiezen is één van de vijf polders die eertijds het gemeneland van IJsselstein uitmaakten. Anno 1998 wordt een groot deel van deze polder rap volgebouwd met het Zenderpark, maar tot voor kort was het vruchtbaar, zij het drassig kleiland dat voor het grootste deel bestond uit weiland, gevolgd door bouwland, griend en boomgaard.

Het Ewouds verkreeg hier vanaf het midden van de 15de eeuw goederen die in verschillende stadia weer van de hand werden gedaan. De ontwikkeling van het gasthuisbezit is complex, maar toch vrijwel in zijn geheel te volgen.

In de 17de eeuw lag hier één derde van het complete landbezit.

Zie het Schema van het gasthuisbezit in de Hogebiezen: de bovenste grafiek laat de ontwikkeling van het bezit zien tussen 1460 en 1815, deze gegevens zijn in de middelste grafiek opgeteld. De onderste grafiek laat de ontwikkeling van de pacht prijs voor een perceel zien.

VERWERVING

I

Halve hoeve (=8 morgen) land, onderverdeeld in twee percelen van 4 morgen, na ca. 1556 in twee percelen van 6 en 2 morgen.

Het geheel werd in 1459 door Johan van Renesse van Wulven en zijn zoon verkocht aan Willem Jacobsz. de Wit, met de bepaling dat het na een jaar en een dag aan het gasthuis zou toekomen.

(1) 4 morgen, later 2 morgen land (in bezit c.1460-1700)

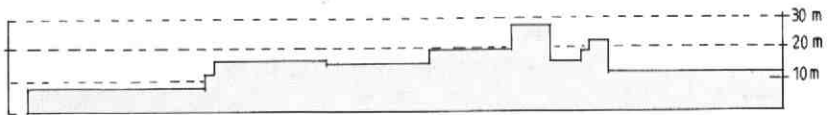
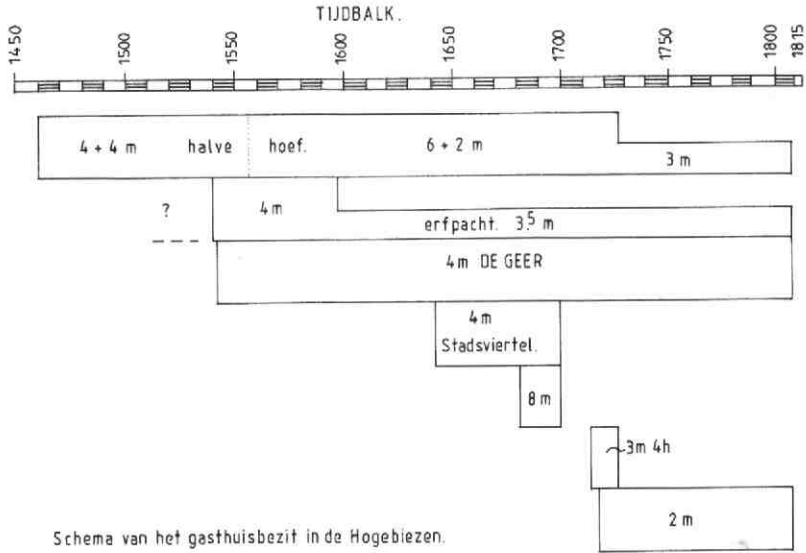
Ligging 1700: 2 morgen weiland strekkende van de dwarssloot tot de Benschopse zijde, gemeen met 1 morgen, belend ten zuiden door de Stichtse landscheiding en ten noorden door de weduwe van Hugo van der Roest.

Pachtprijzen variëren tussen 33 st. en f 13.18.- per morgen.

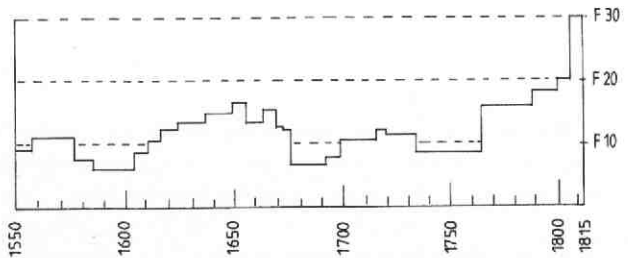
In 1700 geveild voor f 600,-, nieuwe eigenaar is Cornelis van der Roest.

(2) 4 morgen, later 6 morgen land: deze 6 morgen in 1720 voor de helft verkocht (in bezit c.1460-1720-1815).

Ligging 6 morgen in 1700: weiland, strekkende van de Hogebiezen-

Pachtprijs per morgen perceel De Geer.

40.
 Overzichtsche-
 ma's van het
 gasthuisbezit in
 de Hoge Biezen.
 Tekening:
 Hans Jonkers.

dijk tot achter de achterste dwarssloot, gemeen met 3 morgen land van Adriaan Adriaansz., ten zuiden de Stichtse landscheiding en het kapittel van St. Marie, ten noorden de weduwe van Hugo van der Roest. Geveild in 1700 voor f 1325,-, maar niet vervreemd.

Ligging van 3 morgen in 1751: griendland, baroniekrt. nr. 45. Willem Gerritsz. van der Roest, pachter in 1720, moest beloven het perceel met rijshout te beplanten en er een griend van te maken.

II

Erfpachtje uit 4, later 3 1/2 morgen land (betaald c.1540-1815).

Reeds einde 16de eeuw was de oorspronkelijke akte zoek waarin vermeld stond hoe het gasthuis aan dit land was gekomen. Ook staat het niet in het manuaal van het Ewouds vermeld. Wel wordt een zekere Cecilia/Celie van Nijeren vernoemd als schenkster. Deze vrouw wordt in 1485 en 1486 in de conventsrekening van Mariënberg genoemd¹. Gezien haar achternaam zal zij familie zijn geweest van Jan Lambertsz. van Nijeren, schepen van IJsselstein in 1538 en in 1541 vermeld als Heilige Geestmeester. Tevens komt ene Frank Geritsz. van Nijeren voor als schepen in 1538. Cecilia zal omstreeks deze tijd (c.1540) of eerder gestorven zijn en het land aan de armen hebben vermaakt. Een erfpachter (schout Gerrit Joostensz.) wordt al in 1552 vermeld.

Op 9 november 1595 laat de erfpachter Jan Dirksz. Cock voor het gerecht vastleggen dat de jaarlijkse erfpacht van 10 st. ('uutganck') verhypothekerd was op 3,5 morgen land ipv de 4 morgen dat tot op dat moment was aangehouden. Tegelijkertijd laat hij dat ook vastleggen voor een erfpacht van 18 st., betaald uit een kamp land op de Hogebiezen van dezelfde grootte, dat aan het O.L.V.-Gilde wordt betaald, dus nu inkomsten zijn voor het gasthuis. Dit omdat van beide erfpachten de schenkingsakten zoek zijn geraakt. Deze inkomst werd van 1586-1612 door het gasthuis extra geïnd.

Ligging 1751, 1777 en 1803: 3 1/2 morgen, ten zuiden Gerrit van der Roest c.s. en ten noorden de erven van Cornelis Goossensz. van der Roest.

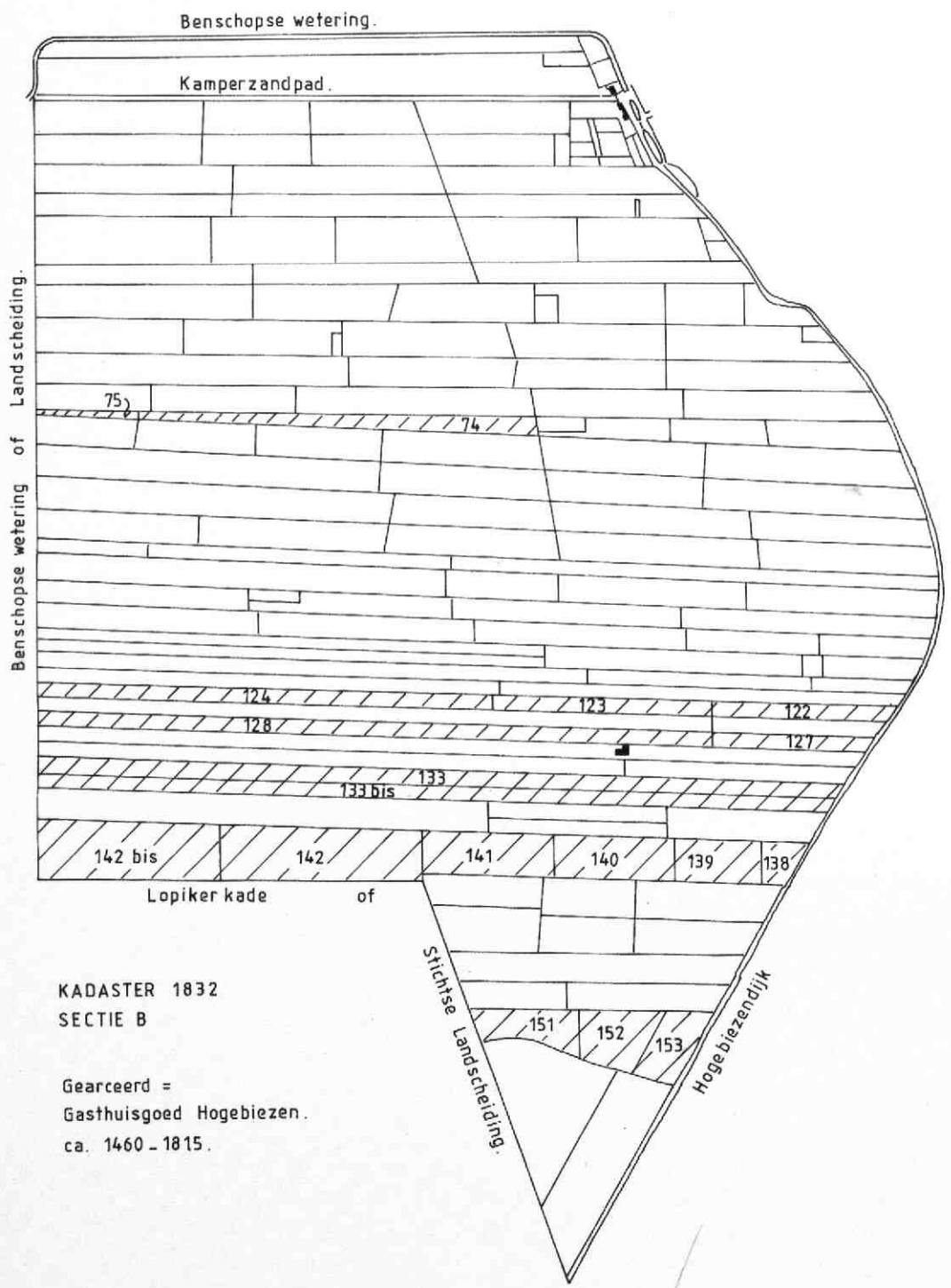
(1) OAIJ., inv.nr. 597. Ook gespeld als Cely van Nieren.)

III

8 morgen land (bezit 1681-1700).

Ligging 1700: strekkende van de HB dijk tot de Lopikse landscheiding, belend ten zuiden de weduwe van Hugo van der Roest en ten noorden burgemeester Franco van Meerland.

Krachtens testamentaire beschikkingen van de gefortuneerde Cornelis Jansz. van Beusekom uit 1672 en 1673 werd het gasthuis 2 maal f 2000,- nagelaten. Het gasthuis mocht een keuze doen uit zijn nagelaten rentebrieven en obligaties. Uitgekozen werd o.a. een kapitaal van f 1000,- dat ene Merrigje Verweij van Van Beusekom met rente geleend had (volgens willekeur in 1668 voor het gerecht afgesloten). Merrigje was begin 1681 zonder erfgenamen overleden. De hypotheek was op 8 morgen van haar land gevestigd die schout en schepenen ten behoeve van het gasthuis voor f 1250,- lieten taxeren (is f 156.5.- per morgen). Het land werd voor de periode 1681-1692 in eerste instantie verhuurd aan Hendrik Woutersz. van Barnevelt, jaarlijks voor f 98,-, maar nog hetzelfde jaar werd het overgezet op naam van Jan Cornelisz. van den Hogen en Andries Hendriksz. de Lange

KADASTER 1832
SECTIE B

Gearceerd =
Gasthuisgoed Hogebiezen.
ca. 1460 - 1815.

uit Benschop. Zij betaalden 15 st. per morgen voor deze overzetting (dus f 6,-). Korting van f 4,- wegens goede betaling, dus f 94,-. In 1684 gepacht voor f 90,-

1692-1699 (7 jaar) dezelfde, zelfde pacht.

1699-1700 dezelfde voor f 15,- de morgen en kapoengeld (is dus totaal f 120,- + 48 st. is f 122.8.-).

In 1700 geveild voor f 2365,- aan de broers Gerrit en Cornelis van der Roest (is f 295.12.4 per morgen). Pachters wellicht dezelfde gebleven.

IV

2 morgen Hoge Biezen (bezit 1717-1815).

Ligging 1727: 1 morgen leenland, gemeen met 1 1/2 morgen gasthuisland, ten zuiden het kapittel van St. Marie met een halve hoef en beneden idem met 1 1/2 hoef land.

Ligging 1803: "2 morgen weiland, waarvan 1 morgen als leen wordt verheven en 1 morgen allodiaal goed is in de Hogebiezen."

Het betreft twee percelen, waarvan 1 morgen allodiaal en 1 morgen leengoed is. Het gasthuis moest voor deze ene morgen dus met het leen verheven worden, de pachter betaalde voor de twee morgen.

Pachter 1716-1718 Jan Jansz. Wildschut voor f 15,- de morgen. Daarna van 1718-1727 (9 jaar) aan dezelfde en zijn vrouw Annetje Kuijp verpacht voor f 11,- de morgen, totaal f 22,- en 2 kapoenen van 6 st. Korting bedraagt f 2,-, dus betaald f 20.12.-

Pachter van kerstmis 1743-idem 1750 was Hubert Vreeswijk, elk jaar voor f 16,- de morgen; in mei 1747 wordt deze pacht aan Jacobus Voorboom overgegeven voor f 12,- totaal (tot en met 1749), van 1749-1750 (1 jaar) wordt het door Goris 't Hoen gehuurd. Pachter van 1751-1754 is Paulus de Man jaarlijks voor f 22,- de morgen; voorwaarde is dat hij het voorste stuk zal moeten weiden, en het achterste sneepje moet hooien en omheinen; het stukje hooiland moet hij gedurende de pachtjaren bemesten. Pachter van 1754-1758 (4 jaar) is Willem van der Linden, voor f 15,- de morgen (betreft een gerenoveerde pacht).

Leenman van 9 juli 1727 tot zijn overlijden in sept. 1755 van de 1 morgen leenland was mr. Rijnhard van der Meulen, schout van IJsselstein, nu verheven op Dirk van der Duijff, gasthuismeester (nog aldus vermeld in 1777). Van 1771-1778 (7 jr.) wordt het geheel gepacht door Aart van Beusekom voor f 15,- de morgen is f 30,-.

De 1 morgen leengoed en 1 morgen allodiaal resp. verheven en gehuurd door dr. J.E. Lycklama a Nijeholt (tmt 1810), voor f 20,- de morgen (periode 1800-1806). Pachter van kerstmis 1806-kerstmis 1811 is Dirk van Beusekom voor f 20,- de morgen, voorwaarde is dat hij de sloot rond de achterste kamp moet uitbaggeren en de bagger over dat kamp uitspreiden; de twee voorste kampen moet hij beweiden. Omstreeks 1814 wordt Pieter de Leeuw als pachter van de 2 morgen vermeld. Pachtprijs is dan f 32,-. In 1815 verkocht.

41.

**Kaart links:
Plattegrond van
het gasthuisbezit
in de Hoge
Biezen.**

**Tekening:
Hans Jonkers.**

V

3 morgen 4 hond land (bezit 1713-1726).

Volgens transport d.d. 19.01.1713 verkocht door Adriaan Maas, geautoriseerd door rentmeester Schuijlenburg als speciaal gemachtigde van Robbert Hoog, volgens procuratie voor het gerecht van IJsselstein d.d. 11.04.1712 onwederroepelijk gepasseerd. Het land was derhalve domeinland en ligt gemengder voor met 6 morgen van het gasthuis, strekkende van de Hogebiezendijk tot achter aan de achterste dwarssloot toe, ten zuiden ligt de Stichtse landscheiding en het kapittel van Sint Marie, ten noorden ligt Gerhard van der Roest. De kooppenning is f 925,- (dus ca. f 252.5.4- per morgen), de 40ste penning over de helft van dit bedrag ad f 11.11.2 is in 1712 betaald. Dit land was speciaal verbonden ten behoeve van Hugo Jansz. Schinkel die op 15.12.1712 uit dit verband is ontslagen (krachtens de burgerrol van die datum).

Pachter van dit land plus de aangrenzende 3 morgen (is de helft van de 6 m gasthuisland) die het gasthuis reeds bezat werd Jacob Bastiaansz. Middelburg voor f 13,- per morgen en 1 kapoen a 6 st., pachtduur is 7 jaar (1713-1719). De vorige gasthuispachter was Peter Cornelisz. Zegveld die een aantal jaren niet betaald had en een behoorlijke schuld had opgelopen. Ook Middelburgh zou grote tegenslag krijgen, want in 1716 stierven al zijn koeien aan de veepest en hoefde hij twee jaar lang maar de helft van de pacht te betalen. Ook de jaren daarna bleef hij veel te weinig betalen. Dit land werd daarom samen met de aangrenzende 3 morgen (totaal dus 6m4h) in 1726 verkocht aan burgemeester Goris 't Hoen voor f 1650,- (f 247.10.- per morgen), dus zonder enige winst. Dit geld werd op 20.03.1726 door het Ewouds in zijn geheel uitgeleend: f 1000,- obligatie ten laste van het schoutambt IJsselstein en f 650,- obligatie ten laste van de stad IJsselstein, beiden tegen 3 1/2 % rente. Extra jaarlijkse inkomsten vanaf 1726 derhalve f 57.15.- en een aflossing van f 1650,- tegoed. Nog in 1787 uitgekeerd, maar vóór 1802 afgelost.

Deze aankoop is gedaan om een meer aansluitend geheel in het zuidelijk deel van de Hogebiezen te verkrijgen, maar de veepest gooide roet in het eten. Het bleek al snel lucratiever om het weer van de hand te doen en het geld in obligaties te steken.

Ligging 1713: gemengder voor met 6 morgen van het gasthuis, strekkende van de HB dijk tot achter aan de achterste dwarssloot toe, ten zuiden de Stichtse landscheiding en het kapittel van St. Marie, ten noorden Gerhard van der Roest.

VI

4 morgen land geheten de Geer (bezit van 1542-1815).

Ligging 1539-1542: "een viertel vrij eigendom, houdende ca. 5 morgen land in de Hoge Biezen, genaamd de Gheer, boven naastgelegen het convent van OLVB met de Munnike Geer, beneden de erven van Dirk Cock

met een viertel, waarvan het gasthuis de vrije eigendom heeft."

Ligging 09.II.1542: "in de Hoge Biezen, genaamd de Geer, boven naast-geland het convent van IJsselstein, beneden het Wittevrouwenklooster in Utrecht." Weiland.

Achtergrond: behoort tot de boedel van Andries Petersz. de Wael en diens vrouw Aafke, Klaas van Spiersdochter; door hun erven in 1542 voor 580 Carolusgulden in erfkoop verkocht aan de executoren van het testament van Jan, Dirk Jan Lambrechtsz. van der Goude, ten behoeve van het gasthuis.

Jan van der Goude had via testament 400 Philippusgulden a 25 st. aan het gasthuis nagelaten, met als doel om dit geld in goed te beleggen of op rente te zetten om de armen jaarlijks te fêteren. Drost Gijsbrecht van Baexen en prior Frans Clemensz. van Amsterdam, als executoren van het testament, hebben daarop van de voogden en curatoren van de kinderen van Andries Petersz. de Wael en Aafke Klaas van Spiersdr. het viertel op de HB aangekocht. Het gasthuis moet nu jaarlijks drie uitdelingen doen, per keer voor 9 Cag. (=5,4 %): de eerste keer aan brood en spek op st. Catarijne; de tweede aan haring en erwten op de eerste vrijdag in de Vasten en de derde keer brood, boter en kaas op de dinsdag in de Kruisdagen.

Verpachtingen: pachter Ariaen Reijersz., tien jaren (1558-1566), jaarlijks voor 40 gulden en 4 kapoenen ad 2,5 st. Opvallend genoeg wordt dit zijn eigen land genoemd, maar van een erfpacht is geen sprake.

In oktober 1746 wordt het land omschreven als 4 morgen in de Hogebiezen, Baroniekt. nr. 51, waaronder twee en een halve morgen weiland en anderhalve morgen bouwland; de pacht van het weiland wordt in 1745 ingetrokken (wellicht wegens de runderpest).

In december 1750 wordt als gebruiker van het land vermeld Daam Jansz. van der Hogen, die wegens de ziekte onder zijn runderen (de beruchte veepest) in 1749 f 10,- pachtgeld van dat jaar gerestitueerd krijgt. In 1754 verklaart Paulus de Man van Daam Jansz. van den Hogen te hebben overgenomen de nog resterende huurjaren van dit stuk land, wat door het gasthuis wordt goedgevonden.

Huurder Kerstmis 1743- Kerstmis 1757 (14 jaar) Daam Jansen van den Hoogen jaarlijks voor f 60,-, maar in 1754 resterende pachtduur overgenomen door Paulus de Man.

Huurder Kerstmis 1765-Kerstmis 1786 Jacob Oskam jaarlijks voor f 63,-; voorwaarde is dat hij jaarlijks het hek voor het land aan de dijk onderhoudt, de sloten en weteringen aan de dijk moet hij uitbaggeren en de pacht moet hij elk half jaar vooruit betalen.

Huurder 1800-1806 is Vincent Joris, jaarlijks voor f 80,-. ca. 1805 verzoekt Vincent om het voorste en aan de Biezendijk gelegen kampje hooi- en weiland weer met moes- en tuinvruchten te mogen beplanten. Dit wordt hem onder strenge voorwaarden toegestaan. Bij expiratie van de huurtermijn moet hij het land behoorlijk toegemaakt en omgeploegd, met klaver bezaaid, opleveren.

Het land wordt opnieuw door Joris gehuurd van Kerstmis 1806 tot Kerstmis 1812, voor f 120,- jaarlijks (dus f 30,- per morgen). Hij moet elk half jaar de pacht vooruit betalen. Wellicht is het land in 1815 door het gasthuis verkocht.

In 1832 is dit bezit van de erven van Willem de Heete. De pacht prijs varieert van f 6,- (1586-1598) tot f 30,- de morgen (1811).

VII

4 morgen land, geheten 'Het Stadsviertel' (in bezit van 1642-1700).

Het stadsviertel was al vanaf de middeleeuwen bezit van de stad IJsselstein en werd door de magistraat verpacht.

In de loop van de 17de eeuw kwam de stad steeds verder bij het gasthuis in de schuld omdat voortdurend geld tegen rente werd geleend. Maar liefst 9 rentebrieven of plechten ter waarde van f 1780,- en een uitstaande rente van f 83,- stonden ten laste van de stad. In mei 1642 werd besloten het land voor f 2000,- aan het gasthuis te verkopen om de stad te ontlasten. De uitstaande schuld werd hiervoor gebruikt en het gasthuis hoefde nog maar ca. f 137,- voor het land te betalen. Een en ander werd bij transport van 3 november 1642 geregeld. De waarde per morgen was getaxeerd op f 500,-, een hoog bedrag. Bij de veiling in 1700 bracht het land f 1110,- op (dus f 277.10.- per morgen, een aanzienlijke waardevermindering). Het land was bouwland. In 1657 werd het verbouwde koren voor f 136,- opgekocht door particulieren.

Locatie in 1642: ten zuiden is gelegen Gerrit Ludolphsz. van Rietvelt, drost van Jaarsveld, en ten noorden Jasper Hendriksz. van Nesch. In 1700: strekkende van de Hoge Biezendijk tot de Lopikse landscheiding, belend ten zuiden door de erven van Willem van der Hoeven en ten noorden door Daniel de Milan.

De pacht prijs varieerde tussen f 4,- en f 13.15,- per morgen.

PACHTVOORWAARDEN

In IJsselstein was het gewoonte om de pacht in twee termijnen te betalen, op Martini (11 november) en Petri (22 februari).

Kapoengeld was in de 16de eeuw 2,5 stuivers (een stoter), in de 17de eeuw 6 stuivers per morgen, maar werd niet gevraagd van erfpachters. Oorspronkelijk in natura betaald, maar vanaf de 16de eeuw al een extra belasting in geld. Omstreeks 1750 verdwijnt deze heffing. Voorbeeld: Cornelis Bastiaansz. pachtte van 1636-1643 4 morgen voor f 14.10.- de morgen, maakt f 58.-; incl. kapoengeld is dat f 59.4.- (dus een verhoging van even 2 %).

Vanaf ca. 1680 moest de pachter andere belastingen gaan betalen, die hem bij prompte betaling van het pachtbedrag evenwel geheel of voor een deel werden kwijtgescholden en in dat geval voor rekening

van het gasthuis kwamen. Deze belastingen waren molengeld ad f 1.- de morgen en Lekdijkgeld ad 12 st. de morgen. Voorbeeld: Arien Ariensz. pachtte van 1680-1687 6 morgen voor f 6.10.- de morgen, maakt f 39.-, met kapoengeld f 40.16.-; wegens prompte betaling werd f 6.- molengeld, f 3.12.- dijkgeld en f 6.- goede betaling gekort, zodat Arien van het oorspronkelijke f 40.16.- maar f 25.4.- hoefde te betalen, een korting van bijna 40 %.

Tijdens de lopende pachtduur kon door overmacht of op verzoek de pachter worden verwisseld, deze moest dan aan dezelfde voorwaarden voldoen. Betaalde 30 st. de morgen extra voor de overzetting op naam indien dat op verzoek was.

Pachters woonden niet aan de Biezendijk, in deze tijd nog een slecht en onverhard weggetje. Vee werd daarom van elders naar de polder gedreven. Voor dit werk werden knechten en jongens ingehuurd.

DE RELATIEVE WAARDE VAN HET LAND

Aan de hand van de veilinglijst uit 1700 kennen we de relatieve waarde van het land in de Hoge Biezen. We zien dan dat de inzetprijs per morgen varieerde van f 210 tot f 300 en dat de percelen hier het laagst werden gewaardeerd. Voor land op het Nederouland en in Benschop werd bijvoorbeeld boven de f 400 geboden. Ook de pacht-prijzen geven ons een indicatie: in 1626 waren hier de pachten het laagst, maar die van het perceel de Geer iets hoger. Dit perceel bracht in 1563 daarentegen de allerhoogste pacht van al het gasthuisgoed op. De Hogebiezen stond bekend om zijn drassige land. Het grootste deel was weiland, in de 18de eeuw werd het zuidelijk deel voornamelijk voor de opkomende griendteelt gebruikt. Zeer kleine percelen werden als bouwland gebruikt. Het vermoeden bestaat dat de Geer na de 16de eeuw aanzienlijk in waarde is gedaald wegens toenemende drassigheid. Het oorspronkelijk bouwland werd daardoor voor een deel in weiland omgezet, wat gedurende de 17de eeuw de pachter goed deed boeren, maar na de resp. veepest-epidemieën werd veeteelt een risicodragend bedrijf.

TIJD- EN ERFPACHTERS VAN GASTHUISLAND IN DE HOGE BIEZEN, CA. 1550-1815

NB: De Biezendijk was gedurende deze periode onbewoond, pachters kwamen uit de buurt: stad IJsselstein, Achtersloot, Benschop, Lopikerkapel, Lopik of het Gein. Sommige zijn heemraad van de polder geweest omdat ze landgenoot waren (dwz vrij eigen land bezaten). Ook beginnende industriëlen als de Van der Roest-familie, tevens regenten van IJsselstein, waren pachters en landbezitters. Het merendeel behoorde tot de boerenstand.

AARTSZ., JAN	1551 - 1557
ADRIAANSZ., CORNELIS	1542 - 1562
BARNEVELT, HENDRIK WOUTERSZ. VAN	1680 - 1681
BARTHOLOMEUSZ., WILLEM (EN ERVEN, ERFPACHTERS)	1602 - 1629
BASTIAANSZ., CORNELIS (LOPIKERKAPEL)	1624 - 1650
BASTIAANSZ., HENDRIK (LOPIKERKAPEL)	1616
BEUSEKOM ² , ADRIAAN REIJERSZ. VAN	1557 - 1577
BEUSEKOM, DIRK VAN	1800 - 1811
BEUSEKOM, REIJER HARMANSZ. VAN	1589 - 1603
BLANCKEBIJL, JOHANNES	1577 - 1582
BLANCKEBIJL, PHILIPS	1582 - 1592
BOEREFIJN, ADRIAAN HERMAN LUIJTENSZ. (MEERLO ²)	1562 - 1578
COCK, JAN DIRKSZ. (EN ZIJN ERVEN, ERFPACHTERS)	1578 - 1598
CORNELISZ., PETER	1592 - 1616
DAEMEN, MEIJ/MAIJ	1586 - 1598
GEIJN, EWOUDE THONISZ. VAN 'T (HET GEIN)	1636 - 1637
HEERDEN, WILLEM VAN (ZIJN WEDUWE, ERFPACHTERS)	1678 - 1683
HEULSLOOT=HELSLOOT	
HEULSLOOT, JACOB CORNELISZ. VAN (LOPIKERKAPEL)	1678 - 1699
HEULSLOOT, CORNELIS GHIJLEN/CHIELEN	
VAN (LOPIKERKAPEL)	1650 - 1671
HEULSLOOT/HELSLOOT, AART JACOBSZ.	
VAN (LOPIKERKAPEL)	1699 - 1713
HEULSLOOT, ADRIAAN KLAASZ. VAN	
(ZIJN WEDUWE) (LOPIKERKAPEL)	1639 - 1670
HEULSLOOT, ADRIAAN GHIJLEN/CHIELEN	
VAN (EN KINDEREN) (LOPIKERKAPEL)	1637 - 1669
HEULSLOOT, ADRIAAN ADRIAANSZ. VAN (LOPIKERKAPEL)	1670 - 1701
HEULSLOOT, MICHIJL ADRIAANSZ. VAN (LOPIKERKAPEL)	1617 - 1624
HOGEN, DAAM JANSZ. VAN DER	1719 - 1754
HOGE, JAN CORNELISZ. VAN DEN (BENSCHOP)	1681 - 1700
HUBERTSZ., DIRK	1551 - 1557
JACOBSZ., JAN (HET GEIN)	1678 - 1685
JANSZ., KLAAS	1546 - 1578
JOOSTENSZ., GERRIT	
(SCHOUT VAN IJSSELSTEIN, ERFPACHTER)	1552 - 1562
JORIS, VINCENT	1800 - 1815
LANGE, ANDRIES HENDRIKSZ. DE (BENSCHOP)	1681 - 1700
LANGHEN, ANTHONIE JANSZ.	1608 - 1613
LANGHEN, JAN THONISZ.	1614 - 1627
LEEUW, PIETER DE	c.1810
LENEN, JACOB DIRKSZ. (WEDUWE EN ERVEN VAN)	1628 - 1637
LYCKLAMA A NIJEHOLT, DR. JACOBUS EGBERTUS	
VERMELD ALS LEENMAN IN:	1810
MAN, PAULUS DE	1754 - 1765
MAYEN, CORNELIS ADRIAANSZ.	1642 - 1655

MEERLAND, FRANCO VAN	1683 - 1704
MEULEN, MR. RIJNHARD VAN DER, LEENMAN	1727 - 1755
MIDDELBURG, JACOB BASTIAANSZ.	1713 - 1726
NES, JASPER HEIJNDRIKSZ. VAN (ERFPACHTER)	1629 - 1647
OSKAM, JACOB	1765 - 1786
PEEKSTOK, JACOB (ERFPACHTER)	1777
PUTTER, ADRIAAN THONISZ. (LOPIK)	1578 - 1596
PUTTER, CORNELIS GIJSBERTSZ. (LOPIK)	1596 - 1620
PUTTER, PETER/PIETER ADRIAANSZ. (LOPIK)	1620 - 1636
ROEST, CORNELIS GOOSSENSZ. VAN DER (ERFPACHTER)	1704 - na 1751
ROEST, WILLEM GERRITSZ. VAN DER	1720 - 1764
ROEST, HERMANNUS VAN DER (ZIJN ERVEN, ERFPACHTERS)	1777 - 1803
ROEST, GERRIT VAN DER (ZIJN WEDUWE)	1764 - 1815
SMITH, ADRIAAN JANSZ.	1603 - 1607
STUIJVENBERG, REIJER KLAASZ.	
VAN (ZIJN WEDUWE) (ACHTERSLOOT)	1655 - 1678
WEERDENBURCH, CORNELIS VAN (ZIJN WEDUWE, ERFPACHTER)	1647 - 1678
WILDSCHUT, JAN JANSZ. (MET ZIJN VROUW ANNETJE KUIJP)	1685 - 1700
	EN 1716 - 1727
ZEGVELD, PETER/PIETER CORNELISZ.	1701 - 1713

4. CONVENTIE VAN 1817

Bron: AEG inv. nr. 1 (Resolutieregister).

Handelingen van de heren regenten van het Ewouds gasthuis, aan welke volgens conventie tusschen de ed. achtbare regering dezer stad en de eerw. kerkenraad der Hervormde gemeente de dato 17 februari 1817 de superintendentie en het bestuur over gemelde gasthuis is op- en overgedragen.

Vergadering van de heren superintendenten, woensdag den 19e februarij 1817.

Tot deze vergadering waren bijeengekomen uit de edelachtbare regering dezer stad: de heer J.F. Beijen, president burgemeester en de heer H. Hooft Graafland, raad der gemeente dezer stad.

Uit de eerw. kerkenraad ds. F.L. Abresch, predikant alhier.

Uit de Hervormde gemeente de heer Strick van Linschoten.

De twee eerste daartoe door de regering, en de twee laatste door den kerkenraad hiertoe verkozen. En heeft de heer president burgemeester deze vergadering met gepaste aanspraak geïnstalleerd.

De heer Beijen heeft op daartoe gedaan verzoek het praesidie op zich genomen, 't welk vervolgens alle drie maanden tusschen de leden uit de regering zal afwisselen. Ds. Abresch verzocht zijnde het secretariaat te willen waarnemen, heeft zulks bij provisie aangenomen.

Is geschied praelecture (=voorlezing) van de tusschen de ed. achtb. regering en den eerw. kerkenraad den 17 februari 1817 geslotene conventie, als de basis van het nieuwe bestuur en van de werkzaamheden betrekkelijk het gasthuis en luidt deze conventie als volgt.

"Wij burgemeesteren en raden van IJsselstein ter eenre en predikanten, ouderlingen en diaconen uitmakende de kerkenraad der Hervormde gemeente van IJsselstein, ter andere zijde, zijn overeengekomen met opzicht tot onderhouding der respectie zo gemene als diaconie armen te maken de navolgende conventie.

Tot grondslage van dezelve leggen superintendenten van het Ewouds gasthuis de na behoorlijk onderzoek en rijpe deliberatie bij hunne ontstane overtuiging dat door vorige maatregelen zoo in den jare 1795 aan de zijde van het tijdelijke bestuur over gemelde huis, de diaconie der Hervormde gemeenten aanzienlijk is benadeeld, en verkiesdelijk belast gebleven met het onderhoud van verre het grootste gedeelte der gasthuisarmen zonder daartegen de voordelen te genieten welke bij vorige conventiën haar daar voor schadeloos moesten stellen, dat door de gang der zaken veroorzaakt is, dat de purative fondsen der diaconie voor het grootste gedeelte zijn ingeteerd, en dat het onmogelijk is dat de diaconie de last van genoegsaame alle de gasthuis armen op den duur alleen blijven vragen.

Aan de zijde der diaconie legt de kerkenraad tot grondslagen van deze conventie hare volkomen gezindheid om geensints op haar uiterst recht te willen staan en daar door de bezwaren in de gemeenschappelijken en zoveel mogelijk goede verzorging der wederzijdsche armen te vermeerderen, maar integendeel alles te willen doen wat mogelijk is om in deze stand van zaken door goede overeenkomst en onderlingen medewerking bij de gasthuis en diaconie, uit dezelve verval, zo mogelijk op te rigten en zich onderling te ondersteunen en te sterken ter behartiging van het algemeen belang van alle de armen. En is het dien einde onderling overeengekomen:

I

Daar het in de tegenwoordige omstandigheden onuitvoerlijk is eene gemeenschappelijke onderhouding der respectie armen, welken zedert de Reformatie heeft stand gegrepen, te doen ophouden, zo dat ieder zijne eijgene en oorsprongelijke armen voor zijn rekening name, is het uit dien hoofde noodzakelijk de wederzijdsche betrekkingen en onderlingen samenwerking van beide directies door nauwen banden dan ooit te herstellen en te versterken, op nieuw met alle magt voor het algemeen belang der behoeftigen te zorgen.

II

Er zal eene berekening worden gemaakt hoeveel armen het gasthuis uit hare werkelijke inkomsten zal kunnen onderhouden, en dat op deze wijze:

Alle de inkomsten van het gasthuis met het subsidie uit stads cas

opgenomen zijnde, zal daarvan worden afgetrokken:

1e. Het tractement van vader en moeder des zelve onderhoud berekend tot een honderd en vijftig guldens, en zo er nog eenig ander tractement voor iemand mogte noodzakelijk geoordeeld worden.

2e. Een billijke maar matige som tot het onderhoud van het gebouw.

3e. Een somma van zestig guldens tot onkost der directie en van gasthuismeester: met het resteerende zal uit het gasthuis zoo veel van haar armen lieden en kinderen van zes tot tien jaar opnemen, of voor haar rekening houden als berekend zal worden mogelijk te zijn, de oude lieden tegen een daalder 's weeks en de kinderen tegens vijftien stuivers berekend zijnde, mits betalende hunne eijge kleederen, tegens f 12,- voor de oude lieden. En zal dat bepaalde getal nooit vermindering ondergaan, maar vermeerderd worden, in geval de fondsen van het gasthuis door erffenissen, legaten, donatiën, uitlotingen van doode schuld of anderszinds zodanig mogten agresseren (=vermeerderen), dat derzelve inkomsten met f 90,- jaarlijks verhoogt mogten worden, zullende de aanwinst van elker f 90,- inkomsten de verplichting tot onderhouding van eene oude armen mede brengen.

III

Alle de overige armen van het gasthuis zullen door de diaconie onderhouden worden, onder de volgende voorwaarden:

1e. *Dat aan de diaconie voor hare geledene schaden en verliezen en opofferingen ter onderhouding vele jaren lang van de gasthuis armen en tot alimentatie in het vervolg van alle gasthuisarmen die door deze conventie voor hare rekening zullen komen jaarlijks een zodanige somme worden uitgereikt als door de respectie contracterende partijen zal bevonden worden nodig te zijn, welke som vooreerst niet minder zal kunnen zijn dan f 600,-, zonder de betaling van welke of zodanige som als de omstandigheden zullen vereischen, de kerkenraad van de zijde der regenten in qualiteit als superintendenten van het gasthuis ontslagen word, om de algemeene armen te onderhouden.*

2e. *Het zal aan de diaconie vrijstaan boven in art. I bedoelde getal, 'twelk het gasthuis uit hare inkomsten onderhoud zodanige oude lieden, op welke lichaame gebukt hebben die in de termen van besteding zal vallen, in het gasthuis te plaatzen, mits daarvoor betalende of door vrijwillige bijdragen van leden der gemeenten doende betalen tot eene daalder wekelijks, behalve de verzorging van kleederen. Hetzelve zal .. vrijstaan omtrend wezen of verlatenen kinderen, van derzelve 6 tot 10 jaren, tegen een billijke betaling; van derzelve 11 jaar zullen zij voor rekening van het gasthuis 'twelk daartegen het voordeel van derzelve verdiensten genieten zal tot derzelve 18 jaar of zoo niet vroeger als het mogelijk en raadzaam zal geoordeeld worden dezelve uit het gasthuis te doen vertrekken.*

3e. Er zal in het gasthuis de nodige toeleg worden gemaakt voor de verzorging van zieken, en het zal de diaconie vrij staan zulke armen welke haar anders door oppassing etc. exorbitante onkosten veroorzaken, zonder dat dezelve aan het oogmerk voldoen, uit gasthuis voor eenige tijd te brengen, niets daarvoor betalende, f 2,- 's wekelijks.

4e. Ter bevordering van de goede verstandhouding en de meest gepaste behartiging van het algemene belang der wederzijdsche armen, zal het beheer over 't gasthuis aan vier regenten worden overgegeven, waartoe bekomen zullen:

- 1e. Twee der stadsregering, belijders van den protestantsche godsdienst door dezelve te verkiezen.
- 2e. Een lid van den kerkenraad door dezelve te verkiezen.
- 3e. Een lid der Hervormde gemeenten, nog tot de regering, nog tot de kerkenraad behorende, door dezelve kerkenraad te benoemen.

Zullende het praesidium over deze vergadering bij uitsluiting aan de leden der regering behoren welk om de drie maanden onder hun zal verwisseld worden.

5e. Insgelijks zullen er twee regentessen worden benoemd ten einde met opzicht tot de huishoudelijke belangen van het huis te helpen met hare consideratie en advis, en met de bezorging van hetgeen dien overeenkomstig zal worden bepaald.

Deze regentessen zullen protestantsch van belijdenis moeten zijn en van dezelve zal een door de regering en een door den kerkenraad worden verkozen.

6e. Een gasthuismeester en vader en moeder zullen door regenten worden verkozen, zij zullen ledematen moeten zijn van de protestantsche godsdienst.

7e. De regenten van het Ewouds gasthuis zullen stem en zitting hebben in de vergadering van den kerkenraad, tot formering van de zomer en winter celen der gewone bedeling.

Alle andere bedelingen, welken boven de celen zal nodig bevonden worden en in gewone of buite gewone gevallen, word aan den kerkenraad overgelaten.

8e. De maandelijksche vrijwillige inschrijvingen bij de gemeenten blijft uitsluitend tot alimentatie der armen, welk volgens deze conventie voor rekening der diaconie vallen.

9e. Dewijl er in vorige tijden verschillen over erffnissen zijn ontstaan, welke ten voordele van gealimenteerde armen kwamen, word daaromtrent overeengekomen dat de erffnissen of legaten, welke op leden komen die in het gasthuis zonder betaling der diaconie vererven ten voordelen van het gasthuis komen, de overige behoren aan de diaconie.

10e. De armen der RC gemeenten blijven als vanouds van alle aanspraak op het gasthuis uitgesloten. Eren met (=mettertijd) zal het de regenten van het gasthuis vrij staan een bepaald getal oude lieden van die gemeenten in het gasthuis op te nemen, tegens behoorlijke betaling van een wekelijkse som, welke niet minder zal mogen zijn dan een daalder, en zo dat deze armen van klederen door hunne diaconie verzorgd worden. Dit getal zal niet groter kunnen zijn dan vier. Aan hun zal alle vrijheid in 't stuk van godsdienst gegeven worden.

11e. Het nog in het gasthuis aanwezig lid der RC gemeenten zal aldaar blijven mits zonder consequentie voor het vervolg.

12e. Er zal zo veel mogelijk gelegenheid gegeven worden dat men op voor het gasthuis voordelige voorwaarden als provenier zich in hetzelfde (mag) inkopen. De voordelen daarvan behoren natuurlijk bij uitsluiting aan het gasthuis.

IV.

De diaconie renuntieërd (=ziet af), doch onder expres beding, van de trouwe naarkoming dezer conventie:

1e. Aan alle hare pretensiën (=aanspraken) in actiën (=effecten) op het gasthuis wegens geleden schade, stellende ten dien einde de Kerkenraad, haar indertijd gedane protesten en voorbehouding van goede recht, bij dezen buiten effect.

2e. Speciaal renuntieërd de diaconie aan hare pretensie op de conservations cas daar na gene rekening te zullen vorderen, ja ook het geen daarvan nog aanwezig is, aan het gasthuis cederende mits f 4000,- dode schuld met de kansbiljetten daartoe behorende aan haar worden uitgekeerd.

3e. De diaconie renuntieërd aan alle exceptiën (=uitzonderingen) met opzicht tot de acte van indemniteit wegens de regering afgegeven, zij dat deze actens respecteren, en de daaruit profluerende (=voortvloeiende) armen, voor zo verre die volgens den conventie niet in het gasthuis mogten werden opgenomen, voor haar rekening te nemen.

4e. De diaconie ontslaat, zo veel haar betreft, het gasthuis van deszelvs verplichting om wekelijks brood aan de armen te leveren ten einde hetzelfde volgens inhoud des legaats daartoe strekkende, onder den steen boven de deur der consistorie, wekelijks bedeeld worden, en neemt deze bedeling geheel voor haar rekening, in zo verre dezelve noodzakelijk en door pecunieële omstandigheden der diaconie kas mogelijk zal gevorderd worden.

5e. De diaconie ontslaat almede het gasthuis van de algemene verzorging der armen van geneesmiddelen, 'tzij aan den doctor betaald, 'tzij in vorige tijden uit de apotheek van het gasthuis aan de armen moeten geleverd wor-

den: zijnde deze verzorging van alle, ook gemene armen, zoo lang zij niet werkelijk in het gasthuis gehuisvest zijn, voor hare rekening, zodra zij uit het gasthuis zijn vallen zij voor deszelvs rekening.

V.

De regering dezer stad zal de oogmerken en de voordelen welke men van deze conventie hoop schragen, door hare bestendige zorgen tot wering van de bedelarij aan de huure en daardoor de gezindheid en het vermogen der gemeenten zo Gereformeerde als RC om voor hare armen te zorgen allezin te bevorderen. Passanten die met briefjes van andere diaconiën komen zullen door de diaconie verzorgt worden. Vondelingen blijven gelijk overal ten lasten van het gemene land, en zulken die wegens gebrek aan verstandelijke vermogens besteed moeten worden ten lasten van de stad.

VI.

Regenten van het Ewouds gasthuis en de Kerkenraad der Hervormde gemeenten steeds zonder naijver het algemeen belang en de instandhouding van beide, meer dan twee eeuwen lang lots verbondene directies bedoelende, zullen gezamentlijk in het vervolg zodanige billijke maatregelen kunnen nemen zelfs met augmentatie (=vermeerdering) en alteratie (=verandering) van artikulen dezer conventie, mits met gemeenschappelijke volle overeenkomst, als de loop der zaken en de beproeving en de uitvoering van het plan in deze vermeld, zullen aan de hand geven of noodzakelijk maken.

Tot naarkoming dezes verbinden zich de respective contracterende partijen in hunne qualiteit en met aanzeide der regering zolange de post van f 600,- voor de algemenen armen op de begroting dezer gemeenten door hun voorgedragen, zal worden geacordeert, doch langer niet, welke voordragt zij beloven jaarlijks te zullen doen.

Aldus gearresteerd ten twee eensluitende wederzijds getekend in de vergadering van heren burgemeesteren en raden van IJsselstein op maandag den 17 februarij 1817.

F.L. Abresch (predikant, vw. de KK)

M. Jorissen (predikant, vw. de KK)

C. van der Roest (ouderling?)

K. Sanderson (gasthuismeester)

Jan de Haan (diaken ?)

G. van Os (diaken ?)

J.C. de Lange (diaken ?)

Johan Franco Beijen (president-burgemeester)

J.B. Snellen (stadsdokter)

W.F.L. Lapidoth (notaris)

H. Hooft Graafland. (vw. de gemeenteraad)

REGLEMENT VAN 1819

Bron: AEG inv. nr. 1 (Resolutieregister).

Art. 1. Ingevolge de conventie tusschen de regering dezer stad en de Kerkenraad der Hervormde Gemeente dato 17 februarij 1817 geformeerd, is de opperdirectie en superintendentie van het gasthuis overgedragen aan het collegie van regenten die over alles wat hetzelfde betreft het oppertoezicht hebben en aan welke besluiten alles wat gemelde huis aangaat ter getrouwe nakoming van bovengemelde conventie en ter goede besturing dat de belangen van hetzelfde huis onderworpen is.

Art. 2. Regenten houden ten dien einde geregeld hunne vergaderingen op elke eerste dingsdag van deze maand; die alsdan absent is verbeurt eene boete van elf stuivers, te leggen in de armbus van gemelde huis en die te laat komt betaald daarin vier stuivers.

Art. 3. Aan deze regenten zijn volgens bovengemelde conventie toegevoegd twee regentessen of buitenmoeders van het huis ten einde toezicht te houden over het huishoudelijke volgens de bestaande reglementen of welke door regenten nog zouden worden gemaakt. Zij ontvangen van den na te melden gasthuismeester alle nodige opleningen en elucidatiën (=inlichtingen) welke haar van dienst kunnen zijn en in belangrijke gevallen zouden zij hare overdraagt aan regenten omtrent alles twelk zij overdeele tot eene geregelden menageuse (=huishoudvoering) bij goeden directie van het huishoudelijke te behoren.

Art. 4. Regentessen hebben met de gasthuismeester weeklijks eene bijeenkomst in het huis op elken vrijdag, op de verbeurte van vier stuivers te leggen in de armbus van het huis, voor het overige hebben zij altoos den toegang tot het huis zo dikwijls zij zulks zullen nodig oordeelen.

Art. 5. Alle rekeningen en declaratien welke van vader en moeder of leveranciers worde ingegeven en hetwelk het huishoudelijke betreft wordt door haar gezamenlijk met den gasthuismeester nagezien en met derzelve goedkeuring of consideratiën aan de maandelijksche vergadering van regenten ingezonden die dezelve bekrachtigd hebbende aan den gasthuismeester weder ter hand stellen.

Art. 6. Twee malen in het jaar, eens in het voorjaar en eens in het najaar, is er eene vereenigde vergadering van regenten en regentessen om over de belange van het huis te raadplegen en ten einde door regenten op derzelve eerstkomende vergadering daaromtrent zoo worde gedisponeerd als men zal vermenen te behooren.

Art. 7. Den gasthuismeester is het persoonlijk en onmiddelijk toezicht over alles wat het huis betreft aanbevolen. Hij vervoegde zich in het huis zoo dikwijls als dat noodig zijn zal opdat alles onder zijn oog geregeld en met alle mogelijke bezuiniging volgens de reglementen en ten genoee van regenten en regentessen toega.

Art. 8. De gasthuismeester doet wekelijks na de informatie van vader en moeder te hebben ingewonnen rapport in de vergadering van regenten van alles wat het huishoudelijke betreft, levert daaromtrent zijne voordrachten in welke met de consideratie der regentessen aan de regenten in derzelver eerstkomende vergadering worden ingezonden, ten einde daarop te disponeren. De gasthuismeester voert de bepalinge der regentessen zoo verre haar directie betreft uit, met vrijlating om in gevalle de gedachte uiteen liepen zich daaromtrent aan (de vergadering te vervoegen).

Art. 9. De gasthuismeester heeft de ontvangst en de uitgaaf van alle hoe ook genaamde penningen en houdt van beide exacte rekening. In elke maandelijksche vergadering der regenten levert hij een maandstaat in van ontvangst en uitgaaf en jaarlijks doet hij voor dezelve zijne volle rekening van het vorig jaar voor de maand april.

Art. 10. Alle rekeningen en declaraties, mitsgaders alle memories van kleine verschotten worden in elke maandelijksche vergadering van regenten ingediend ten einde daarop derzelver goedkeuring en ordonnantie ter betaling te erlangen met observatie van het Art. 6 vermelde, voor zoo verre de directie der regentessen betreft.

Art. 11. De gasthuismeester is gedurende elke gewone en buitengewone vergadering der regenten tegenwoordig om de vergadering te kunnen rapporteren en omtrent de staat en de belangen van het huis alle gevraagde inlichting te geven. Voor de resumtie (=hervatting) van het vervatte verslaat hij de vergadering der regenten of wanneer de zelve noodig achtte alvorens zamen raad te plegen.

Art. 12. De gasthuismeester zal zelve geene leverantie aan het huis mogen doen en in geene opzichte eenige zijner relatie daartoe boven andere voorkeur geven, maar alles ten meeste gerieve en ten minste koste van het huis besturen en door persoonlijke inspectie zich van de goede qualiteit en quantiteit zich al wat aan het huis geleverd word verrekennen.

Art. 13. De gasthuismeester bezoekt ook bijzonder het huis ingevalle daar zieken mogten zijn en verzekert zich persoonlijk van derzelver goede behandelingen oppassen (sic).

Art. 14. In gevalle er oneenigheden komen mogten zoo tusschen vader en moeder en de armen als tusschen de armen onderling voor zooverre die in der minne niet kunnen of behoren te worden bijgelegd of in geval van misdragingen welke door geene bloote correctie kunnen of moeten worden bestraft, adresseert (=richt) zich de gasthuismeester aan regenten en zoo de zaak presseert (=dringend is) bij den tijdelijken president die, als de zaak van eenig belang is, daarover eene buitengewone vergadering belegt.

Art. 15. Met opzicht tot het onderhoud van het gebouw en andere buitengewone onkoste doet de gasthuismeester niets zonder voorkennis en besluit van de regenten, maar geeft van alle deze en soortgelijke benodigheden onverwijld aan dezelve kennis.

Art. 16. De gasthuismeester geniet voor deszelfs goede directie eene jaarlijksche somma van acht en veertig guldens en twee gulden voor schrijfbehoeftens.

Art. 17. De regenten behouden ten allen tijde het regt personeele of reeële borgtogt van den gasthuismeester te vorderen. (*dwz. dat de gasthuismeester persoonlijk garant staat voor de gasthuisfinanciën en bij gebleken tekorten verhaalbaar is, TF.*)

Art. 18. Nadat de gasthuismeester den eed zal hebben afgelegd in handen van regenten wordt hij in zijne qualiteit geïnstalleerd en wordt daarvan zoo aan regenten als aan vader en moeder kennis gegeven welke laatste worden aangemaand zich in alles naar deszelfs order te gedragen.

Aldus gearresteerd in de vergadering van regenten den 14 september 1819.

(Was getekend:) Johan Franco Beijen.

(Was getekend:) F.L. Abresch.

**Stichting
Historische Kring
IJsselstein**

Uitgave: nr. 84, april 1998

Voorzitter: L. Murk, tel: (030) 688 16 27

Secretariaat: C.J.H. van Dijk-Westerhout,
Omloop West 42,
3402 XP IJsselstein,
tel: (030) 688 36 99

Penningmeester: W.J. van Vliet
J.W. Frisolaan 7,
3401 AX IJsselstein,
tel: (030) 688 16 60

Bank: Postbank. nr.: 4074718

Redactie: B. Rietveld
Meerenburgerhorn 10
3401 CD IJsselstein
tel: (030) 688 74 74

Druk: Libertas Grafische
Communicatie bv, Bunnik

ISSN: 1384.704X

Donateurs ontvangen het periodiek en worden op de hoogte gehouden van de activiteiten. Nieuwe donateurs kunnen zich aanmelden bij de penningmeester waar tevens mutaties kunnen worden doorgegeven. Voor inwoners van IJsselstein is de bijdrage minimaal f 20,- (voor bedrijven f30,-). Voor hen die buiten IJsselstein wonen is de bijdrage resp. f 29,50 en f 39,50. Losse nummers, voor zover voorradig zijn à f 7,50 verkrijgbaar via het secretariaat. Voor dubbelnummers is de prijs f 10,-